

Załącznik
do uchwały nr 190/2020
Rady Ministrów
z dnia 21 grudnia 2020 r.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji

**Program integracji społecznej i obywatelskiej
Romów w Polsce
na lata 2021–2030**

Warszawa, 2020 r.

Spis treści

Wykaz skrótów	4
Wstęp.....	5
Dane wyjściowe dotyczące społeczności romskiej w Polsce	11
1. Dotychczasowe dodatkowe wsparcie społeczności romskiej w Polsce	14
1.1. Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020.....	15
1.1.1. Informacje ogólne.....	15
1.1.2. Realizacja Programu integracji 2014–2020 w podziale na dziedziny.....	19
1.1.3. Zadania ogólnopolskie MSWiA	26
1.1.4. Pozostałe aspekty funkcjonowania Programu integracji 2014–2020	27
1.2. Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój na lata 2014–2020.....	31
2. Diagnoza sytuacji Romów w Polsce	33
2.1. Charakterystyka społeczno-ekonomiczna społeczności romskiej w Polsce wg spisów powszechnych z 2002 r. i 2011 r.	33
2.2. Ocena wsparcia skierowanego do społeczności romskiej w Polsce z PO WER oraz innych programów realizowanych na rzecz Romów	37
2.3. Informacja Najwyższej Izby Kontroli o wynikach kontroli: Realizacja przez gminy z Województwa Małopolskiego zadań w ramach Programu integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020.....	40
2.4. Czwarta opinia Komitetu Doradczego Konwencji Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych i etnicznych w sprawie Polski.....	41
2.5. Spotkania konsultacyjne dotyczące doświadczeń z realizacji Programu Integracji na poziomie – województwa i poziomie lokalnym	41
2.6. Analiza SWOT dotychczasowych działań na rzecz Romów	42
3. Polityki publiczne, mające znaczenie w kontekście działań na rzecz Romów	44
3.1. Polityka społeczna	44
3.2. Rynek pracy	44
3.3. Bezpieczeństwo – przestępstwa z nietolerancji, ksenofobii i nienawiści	45
3.4. System nieodpłatnej pomocy prawnej	45
3.5. Wspieranie kultury	46
4. Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030.....	48
4.1. Wprowadzenie.....	48

4.2.	Cele Programu integracji 2021–2030	51
4.3.	Dziedziny interwencji.....	51
4.3.1.	Dziedzina interwencji: Edukacja	52
4.3.2.	Dziedzina interwencji: Mieszkalnictwo.....	54
4.3.3.	Dziedzina interwencji: Innowacyjne projekty integracyjne	55
4.3.4.	Dziedzina: Zadania systemowe.....	55
4.4.	Mierniki i wskaźniki	57
4.5.	Istotne wymiary Programu integracji 2021–2030	60
4.5.1.	Narzędzie zwalczania dyskryminacji	60
4.5.2.	Narzędzia zapewnienia większej partycypacji	61
4.5.3.	Szczególne grupy wsparcia	62
4.6.	System realizacji Programu integracji 2021–2030.....	64
4.6.1.	Koordinacja i zarządzanie Programem.....	64
4.6.2.	Budżetowanie Programu integracji 2021–2030	68
4.6.3.	Mechanizm wnioskowania o przyznanie dotacji na realizację zadań	69
4.6.4.	Monitorowanie	71
4.6.5.	Ewaluacja	72
4.6.6.	Promocja.....	73
	Spis załączników	74

Wykaz skrótów

AER – asystent/asystenci edukacji romskiej

DWRMNiE – Departament Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych MSWiA

EFS – Europejski Fundusz Społeczny

GUS – Główny Urząd Statystyczny

JST – jednostka samorządu terytorialnego

KE – Komisja Europejska

KGP – Komenda Główna Policji

KPRES – Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 roku. Ekonomia Solidarności Społecznej

KWRiMNiE – Komisja Wspólna Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych

MEN – Ministerstwo Edukacji Narodowej

MFFiPR – Ministerstwo Finansów, Funduszy i Polityki Regionalnej

MKDNiS – Ministerstwo Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu

MRPiPS – Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej

MRiPS – Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej

MS – Ministerstwo Sprawiedliwości

MSWiA – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji

NGO – organizacja pozarządowa

NEET – Not in Education, Employment, or Training (poza edukacją, szkoleniem i pracą)

NIK – Najwyższa Izba Kontroli

NSP'02 – Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z 2002 r.

NSP'11 – Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z 2011 r.

NSP'21 – Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z 2021 r.

OPS – Ośrodek Pomocy Społecznej

Pełnomocnicy wojewodów – pełnomocnicy wojewodów ds. mniejszości narodowych i etnicznych

Pełnomocnicy Policji – pełnomocnicy komendantów wojewódzkich Policji ds. ochrony praw człowieka

PO KL – Program Operacyjny Kapitał Ludzki

PO WER – Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój

Program integracji 2014–2020 – Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020

Program integracji 2021–2030 lub Program – Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030

SIO – System Informacji Oświatowej

WRF – Wieloletnie Ramy Finansowe

Wstęp

Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030, zwany dalej „Programem integracji 2021–2030” lub „Programem”, jest czwartą¹⁾ strategią poprawy sytuacji romskiej mniejszości etnicznej w Polsce.

Komisja Europejska, zwana dalej „KE”, w 2011 r., analizując sytuację Romów w państwach członkowskich, uznała, że jest to grupa wymagająca szczególnego wsparcia poprzez utworzenie tzw. krajowych strategii integracji Romów. W maju 2018 r. KE opublikowała komunikat ws. Wieloletnich Ram Finansowych (WRF) na okres 2021–2027, wskazując krajowe strategie integracji Romów jako jeden z warunków tematycznych polityki spójności.

Należy zauważyć, że strategię państwa polskiego na rzecz zmniejszenia wykluczenia społecznego Romów w Polsce wyprzedziły działania KE o dekadę. Kontynuacja działań na rzecz integracji obywatelskiej i społecznej Romów, podjętych w Polsce systemowo w 2001 r., obrazuje dwa ważne czynniki: konsensus polityczny oraz konsensus społeczny w Polsce, co do konieczności podejmowania ponadstandardowych wysiłków na rzecz wyrównania szans tej grupy.

Wyrażna potrzeba kontynuacji działań jest dowodem, że przyczyny, skala, siła i zakres braku integracji tej grupy nie są wyłącznie spowodowane brakiem stosownych inkluzywnych mechanizmów prawnych lub dyskryminacją ze strony społeczeństwa większościowego, gdyż sytuacja tej grupy wciąż wymaga systemowego wsparcia.

Nie oznacza to jednak braku zauważalnych zmian, będących wynikiem prowadzonych od 2001 r. działań. Warto wymienić główne z nich:

- wyraźną aktywizację w sektorze organizacji pozarządowych wśród społeczności romskiej; poprzednie programy uwolniły inicjatywy samoorganizacji, skutkując założeniem kilkudziesięciu organizacji romskich,
- aktywne włączenie się Romów w podejmowane przez państwo działania w programach integracji oraz poza nimi,
- upodmiotowienie społeczności romskiej zarówno na poziomie centralnym – Romowie zasiadają i biorą udział w pracach KWRiMNIe oraz Zespołu ds. Romskich, jak i przede wszystkim na poziomie lokalnym (np. jako asystenci edukacji romskiej, podmioty prowadzące świetlice, uczestnicy lokalnych wydarzeń kulturalnych itd.),
- ograniczenie reprezentacji uczniów romskich w szkołach specjalnych.

Wprowadzane od 2001 r. mechanizmy prawne, organizacyjne i finansowe nie wpłynęły na znaczącą poprawę sytuacji Romów w kontekście edukacji na poziomie ponadpodstawowym, co jest niezbędnym warunkiem poprawy sytuacji tej grupy. Brak edukacji jest przyczyną nieobecności na rynku pracy, niepewnej sytuacji mieszkaniowej, wpływa na styl życia i stan zdrowia, ogranicza udział w życiu publicznym i społecznym, przyczyniając się do zwiększenia dystansu społecznego wobec tej grupy, jej marginalizacji, a w skrajnych przypadkach może prowadzić do aktów wrogości wobec grupy. Z tego względu niniejsza strategia powinna wzmocnić działania edukacyjne, skierowane zwłaszcza do młodego pokolenia Romów, ale również w odniesieniu do dorosłych Romów. Grupa najmniej wyedukowana,

¹⁾ [Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2004](#) oraz [Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004-2013](#)

nieposiadająca stosownych narzędzi – wiedzy – niezależnie od pochodzenia etnicznego zawsze jest szczególnie narażona na dyskryminację i marginalizację.

Podczas niemal dwóch dekad działań pomocowych stworzono szereg prawnych, finansowych i organizacyjnych mechanizmów inkluzywnych. Należą do nich m.in.:

- z obszaru prawa – wpisanie zawodu asystenta edukacji romskiej, zwanego dalej „AER”, na listę oficjalnych zawodów w Polsce²⁾, wprowadzenie zmian w tzw. części oświatowej subwencji ogólnej (dalej: „zwiększona subwencja oświatowa”), które umożliwiły finansowanie specyficznych potrzeb edukacyjnych uczniów romskich³⁾, wpisanie AER jako jednego z podmiotów, który może inicjować udzielenie pomocy psychologiczno-pedagogicznej konkretnemu uczniowi w danej placówce⁴⁾;
- z obszaru budżetowego – przyjmowanie programów z perspektywą wieloletnią, finansowanie z rezerwy celowej (wydzielona część budżetu państwa na ściśle określony cel), stabilność finansowania;
- z obszaru organizacyjnego – stworzenie sieci Pełnomocników wojewodów, sieci Pełnomocników Policji, AER, stworzenie sieci nauczycieli wspomagających edukację uczniów romskich, utworzenie systemów stypendialnych na wszystkich poziomach nauczania, utworzenie studiów podyplomowych dotyczących historii i kultury Romów itd.

Zmiany, o których mowa, zostały wprowadzone w system prawny i/lub organizacyjny państwa, aby uniezależnić funkcjonowanie skutecznych mechanizmów integracji tej grupy od rządowych programów integracji, tak aby działały po ich zakończeniu.

Mimo funkcjonujących stabilnie od wielu lat rozwiązań oraz pewnych symptomów poprawy w wielu dziedzinach, trudno uznać, że Romowie stali się grupą w znaczącym stopniu lepiej zintegrowaną społecznie. Z pewnością można mówić o poprawie uczestnictwa dzieci romskich w systemie edukacji podstawowej, jednak w obowiązującym do roku szkolnego 2018/2019 systemie szkolnictwa podstawowego „6+3” (6 klas w szkole podstawowej i 3 klasy w gimnazjum) już na poziomie gimnazjów widoczne było zjawisko przedwczesnego opuszczania szkoły, pomimo obowiązku szkolnego/nauki do 18. roku życia. Udział młodzieży romskiej w szkolnictwie ponadpodstawowym należy uznać za symboliczny – nie przekracza liczby kilkudziesięciu uczniów. Z tego względu również liczba studentów pochodzenia romskiego jest niewielka, przy czym należy odnotować, że pewna część studentów nie pochodzi z „typowych” środowisk romskich, tylko z rodzin mieszanych, w których stosunek do formalnej edukacji jest bardziej wymagający.

Co niepokoi w odniesieniu do edukacji, w Polsce realizacja obowiązku szkolnego/nauki przez uczniów romskich do 18. roku życia wciąż pozostaje postulatem, a niewielki udział w szkolnictwie na poziomie ponadpodstawowym i wyższym tymczasem nie rokuje jakościowych zmian w sytuacji i statusie tej grupy. Jest to warte zauważenia, ponieważ w Polsce nie ma problemu ograniczenia fizycznego dostępu

²⁾ Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 7 sierpnia 2014 r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania (Dz. U. z 2018 r. poz. 227). Zawód asystenta edukacji romskiej został zaklasyfikowany w dziale pracownicy opieki osobistej i pokrewni (53), opiekunowie dziecięcy i asystenci nauczycieli (531), opiekunowie dziecięcy (5311), asystent edukacji romskiej (531203).

³⁾ Szczegółowy podział ww. wymienionych środków odbywa się na podstawie corocznie wydawanego przez Ministra Edukacji Narodowej rozporządzenia w sprawie sposobu podziału części oświatowej subwencji ogólnej dla JST.

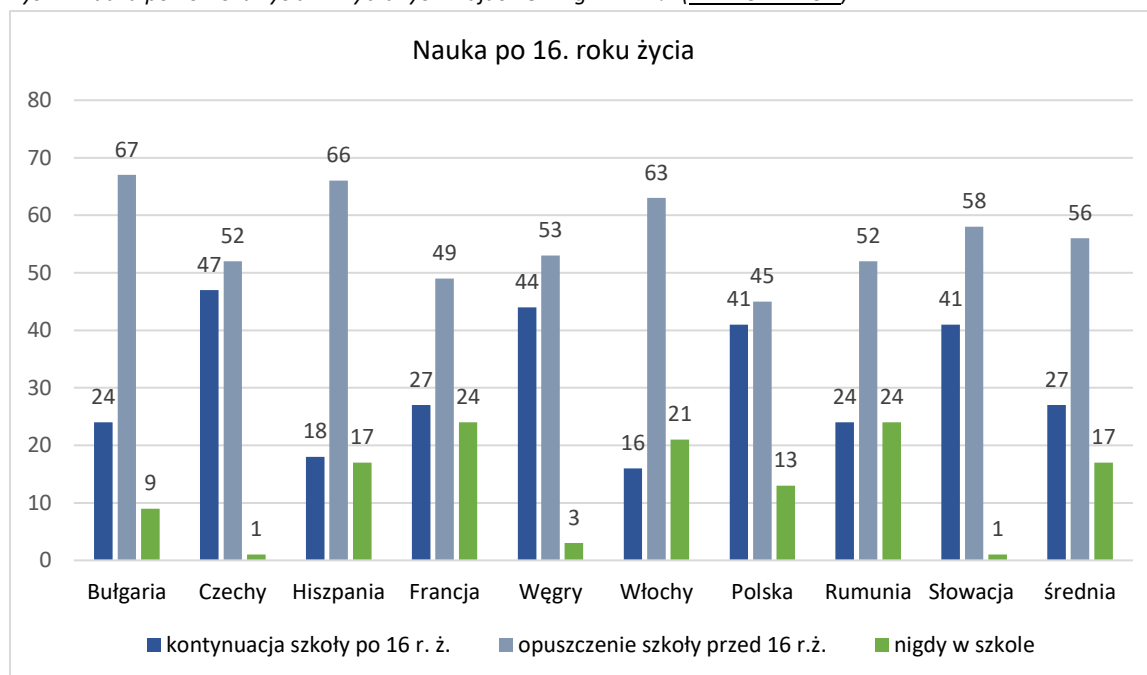
⁴⁾ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych szkołach i placówkach (Dz. U. poz. 532, z późn. zm.).

do edukacji (z uwagi na miejski charakter zamieszkania 92% populacji romskiej w Polsce⁵⁾), co ma miejsce w innych krajach, będąc jedną z przyczyn niskiego wykształcenia Romów.

Według badań Agencji Praw Podstawowych UE, zwanej dalej „APP”, z 2016 r.⁶⁾ 63% młodzieży romskiej w krajach UE pozostaje poza system edukacji i jednocześnie poza rynkiem pracy (tzw. NEET – Not in Education, Employment, or Training). W 2011 r. odsetek ten wynosił 56%. Z tego względu niniejszy dokument kładzie szczególny nacisk na konieczność egzekwowania realizacji obowiązku szkolnego/nauki do 18. roku życia wśród Romów, wspomaganie „płynnego przejścia” między szkołą podstawową a szkołą ponadpodstawową oraz przygotowania wejścia młodych Romów na rynek pracy poprzez promocję kształcenia umożliwiającą szybkie nabycie kwalifikacji zawodowych.

Biorąc pod uwagę powyższe, należy uznać, że petryfikująca rola czynnika kulturowego w tej grupie, ograniczająca zakres edukacji, pozostaje w krajowych strategiach integracji, również polskiej, niedoceniona, o czym świadczy fiasko niektórych działań integracyjnych, prowadzonych zarówno w Polsce, jak i w innych krajach Europy. Z ww. badań APP wynika, że w skali Europy procent Romów porzucających szkołę przed 16. rokiem życia pozostaje wciąż wysoki (rys. 1.). W przypadku Polski wśród powodów przedwczesnego porzucenia szkoły wymienia się czynniki motywowane w części kulturowo: wskazane przez romskich respondentów przekonanie o wystarczającym poziomie edukacji (28% romskich respondentów⁷⁾) oraz tradycję wczesnego zawierania małżeństwa i ciąży (18%; rys. 2.)⁸⁾:

Rys. 1. Nauka po 16. roku życia w wybranych krajach UE wg APP w % (FRA EU MIDIS II)

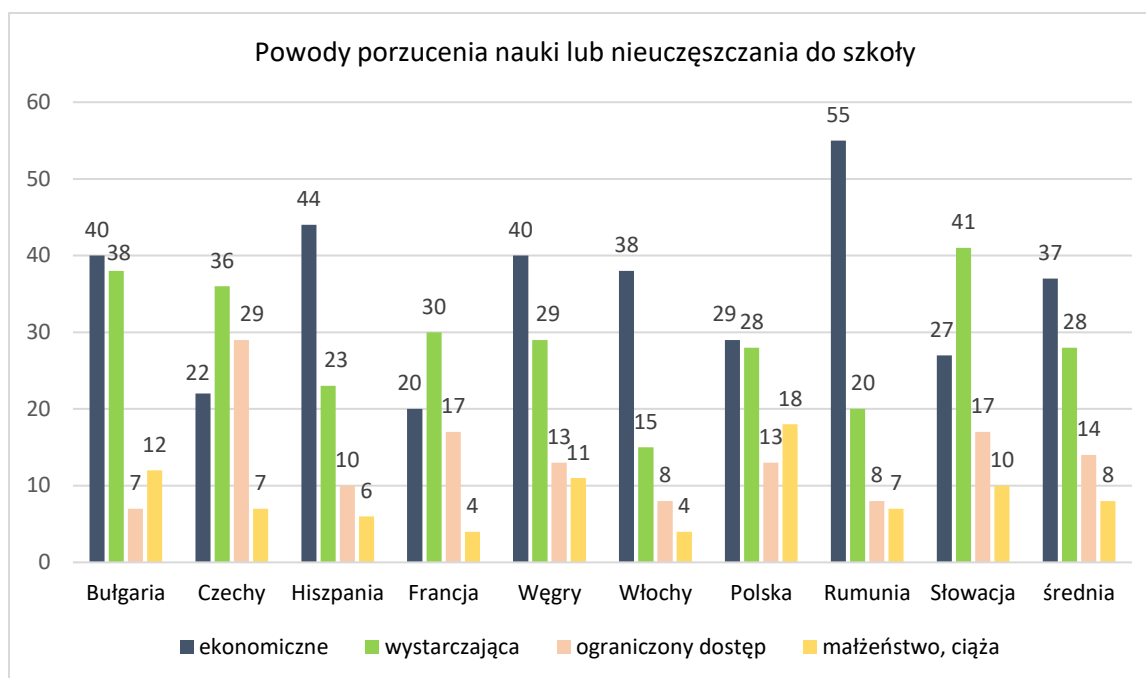
Rys. 2. Powody porzucenia nauki lub nieuczęszczania do szkoły wg APP w % (FRA EU MIDIS II)

⁵⁾Dane NSP: str.33-37 niniejszego dokumentu.

⁶⁾[Second European Union Minorities and Discrimination Survey – Selected .](#)

⁷⁾[Roma Pilot Survey. Technical report: methodology, sampling and fieldwork.](#) str. 11. W badaniu wzięto udział 670 Romów z Polski.

⁸⁾Badania Agencji Praw Podstawowych [Survey on discrimination and social exclusion of Roma in EU \(2011\)](#) przeprowadzono w 11 krajach: Bułgaria, Czechy, Grecja, Hiszpania, Francja, Węgry, Włochy, Polska, Portugalia, Rumunia i Słowacja; wskazana na wykresie średnia pochodzi z wszystkich badanych 11 krajów; na wykresie 1 i 2 przedstawiono tylko wybrane kraje o dużej liczbie Romów.

Poprzednie strategie nie poprawiły znacząco udziału Romów w rynku pracy, co wynikało w dużej mierze z obiektywnych uwarunkowań ówczesnego rynku pracy, charakteryzującego się wysokim bezrobociem (szczegółowe informacje znajdują się w cz. *Zmiany na rynku pracy*, str. 13). Należy jednak przyjąć, że rozwiązania zastosowane w Polsce są unikalne na tle krajów UE. Wyodrębnienie środków Europejskiego Funduszu Społecznego, zwanego dalej „EFS”, na wsparcie zawodowe Romów przyczyniło się do uzyskania kwalifikacji zawodowych, nabycia nieobecnego wcześniej doświadczenia zawodowego dzięki odbytym stażom i uzyskania znajomości reguł rynku pracy (w szerokim tego znaczeniu) przez kilka tysięcy Romów (szczegółowe informacje znajdują się w cz. *Realizacja Programu integracji 2014–2020 w podziale na dziedziny Praca*, str. 22 oraz w cz. *Program Operacyjny Wiedza. Edukacja. Rozwój*, str. 30).

Sytuacja zdrowotna tej grupy poprawiła się dzięki prowadzonym działaniom i poprawie świadomości prozdrowotnej wśród członków tej społeczności, choć średnia długość życia – na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r. – pozostaje wyraźnie krótsza niż w ogóle populacji (bardziej szczegółowe omówienie znajduje się w dalszej części dokumentu).

Dzięki prowadzonym remontom poprawiły się warunki mieszkaniowe rodzin romskich, niemniej pozostaje kilka lokalizacji wymagających pilnej interwencji. Należy przy tym mieć na względzie, że następstwo pokoleń w tej kulturze następuje zdecydowanie szybciej niż w ogóle populacji, co – przy utrzymującym się braku wykształcenia, rzutującym na szanse samodzielności ekonomicznej – potęguje problem braku czy tzw. „przegęszczenia” mieszkań.

Kultura romska zyskuje należne jej miejsce na mapie kulturalnej Polski dzięki aktywizacji środowiska romskiego, w tym zwłaszcza młodych i wykształconych Romów. Stała się ona widoczna na poziomie lokalnym, m.in. dzięki dotacjom MSWiA na ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych. Ważną rolę pełnią tu także dotacje MKDNIŚ.

Wyrazem poprawy widoczności i upodmiotowienia społeczności Romów w Polsce jest jej partycypacja w procesach dotyczących tej grupy, w tym na poziomie centralnym. Społeczność romska posiada dwóch przedstawicieli w KWRiMNIe, a 20 reprezentantów tej społeczności tworzy jej podkomisję: Zespół ds. Romskich. KWRiMNIe jest organem opiniodawczo-doradczym Prezesa Rady Ministrów, którego zadaniem jest wyrażanie opinii w sprawach sposobu realizacji praw i potrzeb mniejszości, formułowanie

propozycji działań, opiniowanie odpowiednich programów i projektów aktów prawnych dotyczących mniejszości, opiniowanie zasad i wysokości podziału środków i podejmowanie działań na rzecz przeciwdziałania dyskryminacji osób należących do mniejszości.

Głos tej społeczności obecny jest także w pracy Sejmu RP, podczas posiedzeń Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych, która stale monitoruje sytuację Romów: wg niezależnego raportu przygotowanego przez jedną z organizacji romskich dla Komisji Europejskiej: *Romowie czynnie uczestniczą w posiedzeniach Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych i – co bardzo istotne – mają dostęp i możliwość bezpośredniego kontaktu z posłami zasiadającymi w Parlamencie. Mogą zgłaszać swoje postulaty, relacjonować problemy, z jakimi stykają się w terenie i dyskutować na temat swoich propozycji rozwiązań*⁹⁾.

Niniejsza strategia przyjmuje inną perspektywę niż poprzednie: w miejsce wcześniejszych działań o charakterze pomocy socjalnej skupia się nade wszystko na wzmocnieniu mechanizmów strukturalnych, wskazuje szczególne grup wsparcia i dąży do poprawy kluczowego dla sytuacji Romów poziomu edukacji. Jej brak leży bowiem u podstaw wszelkich innych problemów, w tym zagrożenia dyskryminacją.

Ilekcioć w *Programie integracji 2021–2030* pojawiają się sformułowania „Romowie” lub „społeczność romska”, należy rozumieć je jako terminy definiujące przede wszystkim tych Romów, których udziałem są problemy składające się na proces ich defaworyzacji społecznej. Tym samym należy wyraźnie podkreślić fakt istnienia grup społeczności romskiej w Polsce, które nie potrzebują materialnego wsparcia. Ich własnym, świadomym wyborem jest pozostawanie poza obszarem działań integracyjnych objętych *Programem integracji 2021–2030*.

W niniejszym dokumencie przez termin „integracja” rozumie się proces wspólnie wypracowanych i uzgodnionych niezbędnych zmian, zmierzających do nabycia umiejętności korzystania przez społeczność romską z dostępu do istniejących praw, usług i możliwości sprawnego funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie. Procesu integracji w żadnym wypadku nie należy utożsamiać ze zjawiskiem asymilacji – integracja rozumiana tu jest jako zjawisko ze sfery społeczno-ekonomicznej, a nie jako związane z tożsamością kulturową. *Program integracji 21–30* stanowi specyficzne, dodatkowe wsparcie tzw. polityk mainstreamowych, prowadzonych na rzecz obywateli zagrożonych różnymi formami wykluczenia społecznego.

Projekt Programu integracji 2021–2030 podlegał konsultacjom w ramach administracji rządowej, konsultacjom publicznym na forum KWRiMNIe oraz w toku licznych roboczych kontaktów z przedstawicielami społeczności romskiej.

Głównym koordynatorem niniejszego *Programu* jest Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. W chwili uchwalania tej strategii jest on ministrem właściwym do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych¹⁰⁾. W przypadku przypisania działu administracji rządowej „wyznania religijne oraz mniejszości narodowe i etniczne” innemu członkowi Rady Ministrów, automatycznie przejmie on dalszą koordynację *Programu*.

⁹⁾ Jaw Dikh. Fundacja Sztuki, *Raport z monitoringu społeczeństwa obywatelskiego w sprawie wdrożenia krajowej strategii integracji Romów w Polsce. Koncentracja na strukturalnych i horyzontalnych warunkach wstępnych dla pomyślnej realizacji strategii*, czerwiec 2018, s. 12; raport przygotowany dla KE.

¹⁰⁾ Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 18 listopada 2019 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji (Dz. U. poz. 2264).

Ponieważ dokument będzie również przesłany KE zdecydowano się – dla zilustrowania wysokości nakładów – umieścić w tekście przybliżony ekwiwalent w walucie euro podawanych kwot, obliczony wg. odpowiednich kursów Narodowego Banku Polskiego¹¹⁾.

¹¹⁾ Kurs został obliczony na podstawie arytmetycznej średniej kursów z ostatniego dnia stycznia i grudnia danego roku; jeśli dane odnoszą się do kilku lat – średni kurs został obliczony na podstawie ww. średniej arytmetycznej za odpowiednie lata.

Dane wyjściowe dotyczące społeczności romskiej w Polsce

Dane statystyczne

Właściwe oszacowanie postępów w implementacji programów integracyjnych Romów w Europie utrudnia zakaz zbierania danych o pochodzeniu etnicznym. W ostatnich latach – właśnie z uwagi na ww. zjawiska – widoczna jest powolna zmian podejścia do kwestii zbierania danych etnicznych, zwłaszcza w odniesieniu do Romów. Jednym z pierwszych instytucjonalnych symptomów nowego podejścia jest zalecenie nr 8 lit. b Raportu Europejskiego Trybunału Obrachunkowego z 2016 r., oceniającego wpływ unijnych działań na rzecz integracji Romów, aby KE zachęciła państwa do gromadzenia danych statystycznych o pochodzeniu etnicznym¹²⁾.

Polska należy do nielicznych krajów w Europie, które gromadzą dane statystyczne dotyczące mniejszości narodowych i etnicznych w spisach powszechnych. Z uwagi na termin przeprowadzenia kolejnego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań, zaplanowanego na 2021 r., zwanego dalej „NSP’21”, oraz biorąc pod uwagę, że jego szczegółowych wyników, odnoszących się do mniejszości narodowych i etnicznych, należy się spodziewać ok. 2023 r., użyte w niniejszej strategii dane statystyczne pochodzą głównie z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r., zwanego dalej „NSP’11”, rzadziej z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r., zwanego dalej „NSP’02”. Można sądzić, że nawet przy ewentualnym zwiększeniu liczby osób deklarujących przynależność do romskiej mniejszości etnicznej w NSP’21, trendy edukacyjne i proporcje aktywności zawodowej nie ulegną znaczącej zmianie. O potrzebie kontynuacji działań w zakresie integracji społecznej Romów nie decyduje liczebność grupy (trudna do oszacowania)¹³⁾, a fakt braku pełnej integracji społecznej i obywatelskiej, wynikający w dużej mierze z utrzymujących się w kolejnych pokoleniach negatywnych konsekwencji braku edukacji.

Dane edukacyjne

Monitorowanie sytuacji edukacyjnej ułatwia zbieranie danych z Systemu Informacji Oświatowej, zwanego dalej „SIO”, o ilości uczniów, w tym romskich, dla których szkoły organizują dodatkowe zajęcia.

Analiza danych (NSP’02 i NSP’11 oraz SIO) wskazuje, że *gros* uczniów romskich ogranicza edukację do poziomu szkoły podstawowej (z czego wielu uczniów jej nie kończy¹⁴⁾), a liczba uczniów w szkołach ponadpodstawowych (ponadgimnazjalnych w starym systemie) jest symboliczna. Oscyluje ona między liczbą 50 a 60 osób. Nawet przy założeniu, że nie wszyscy Romowie w szkołach ponadpodstawowych objęci są dodatkowymi zajęciami edukacyjnymi (a przez to uwidocznieni w SIO), skala zjawiska porzucania szkoły przed 16. rokiem życia i niewypełniania obowiązku szkolnego/nauki do 18. roku życia

¹²⁾ Europejski Trybunał Obrachunkowy (ECA) (2016); zalecenie to zostało odrzucone przez Komisję jako zbyt kosztowne i trudne do przeprowadzenia w niektórych państwach. Jednak to zalecenie ECA zostało powtórzone przez unijną agendę Agencję Praw Podstawowych w EU – MIDIS II z 2016, Raport, str. 16.

¹³⁾ Wg NSP’11: 16 723 osób zadeklarowało narodowość romską, co stanowi wzrost w stosunku do liczby osób deklarujących się jako Romowie w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań z 2002 r., wynoszącej 12 731 osób.; ważnym czynnikiem obrazującym liczebność (choć nie jest to uniwersalna reguła) może być liczba osób, które wskazały język romski jako język domowy: w NSP’11 język romski jako język używany w domu wskazało 12 075 osób, podczas gdy w NSP’02 liczba ta wynosiła 15 657 – mamy tu do czynienia z pewnym paradoksem: przy wzroście w ostatnim spisie osób deklarujących romskie pochodzenie etniczne spadła liczba użytkowników tego języka; jeszcze innych danych dostarczają szacunki z realizacji poprzednich strategii, wskazując na ok. 22 000 osób.

¹⁴⁾ Ta konstatacja odnosi się do danych dotyczących modelu edukacji podstawowej 6+3: duża liczba uczniów romskich wypadała z systemu edukacji przed ukończeniem gimnazjum.

wśród Romów jest wysoka. Edukacja pozostaje więc priorytetowym obszarem działania niniejszego dokumentu.

Należy też wzmocnić edukację obywatelską w jej wymiarze patriotycznym, zwłaszcza w odniesieniu do dzieci i młodzieży. Wielokrotnie wspomiane w różnych dokumentach międzynarodowych wykluczenie Romów przejawia się m.in. w niskim poczuciu przynależności tej grupy do szerszej wspólnoty obywatelskiej i państwowej. Niezależnie od swej odrębności etnicznej i kulturowej Romowie są obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej i dzielili los wszystkich obywateli państwa podczas trudnych doświadczeń historycznych Polski i Polaków. Najbardziej wymownym przykładem wspólnoty losów jest okres II wojny światowej – zarówno w odniesieniu do polityki eksterminacji ze strony III Rzeszy, jak i do wydarzeń z tego okresu na Kresach, których ofiarami padali także polscy Romowie, co pozostaje wciąż mało znanym elementem wspólnej historii. W poprzednich latach wiele energii poświęcono wzmocnianiu odrębności kulturowej Romów, poprzez promowanie symboli charakterystycznych dla tej grupy (promowanie znajomości flagi romskiej, znajomości hymnu romskiego, organizowanie uroczystości związanych np. z Międzynarodowym Dniem Języka Romskiego, promowaniem twórczości Papuszy itd.). Nie rezygnując z wyżej wspomnianych działań, powinno się jednocześnie wzmocnić budowanie więzi uczniów romskich z szerszą wspólnotą lokalną i państwową poprzez włączenie ich w np. w szkolne obchody okolicznościowe oraz patriotyczne. Takie działania będą sprzyjać budowaniu wspólnoty obywatelskiej między większością a mniejszością.

Z tego względu Program integracji 2021–2030 będzie wspierał ww. działania związane z edukacją historyczną, w tym przywracaniem pamięci o romskich ofiarach II wojny światowej.

Poprawa sytuacji ekonomicznej Romów w Polsce

Konstruując nową strategię integracji, wzięto pod uwagę istotne zmiany, które w ostatnich latach w znaczący sposób poprawiły sytuację ekonomiczną Romów w Polsce. Należy tu wymienić rządowe programy:

- rządowy program demograficzny *Rodzina 500+*¹⁵⁾,
- rządowy program *Dobry start*¹⁶⁾,
- rządowy program *Mama 4+*¹⁷⁾

Skutki tych działań w odniesieniu do Romów zostały opisane w rozdziale 3. *Polityki publiczne, mające znaczenie w kontekście działań na rzecz Romów.*

Funkcjonowanie tych ogólnodostępnych programów pozwala wyeliminować prowadzone w poprzednich strategiach integracji Romów działania doraźnie poprawiające status materialny uczniów romskich, takich jak: zakup wyprawek szkolnych (podręczników i przyborów szkolnych) dla uczniów romskich w szkołach podstawowych (*Program* pozostawia tę możliwość dla uczniów w szkołach ponadpodstawowych, zwłaszcza zawodowych, wymagających często zakupu specjalistycznego wyposażenia), opłatę ubezpieczeń NNW, dopłaty do żywienia itd., zaś wprowadzenie rocznego obowiązku przedszkolnego eliminuje potrzebę dofinansowania tzw. opłat przedszkolnych ponoszonych dotychczas przez rodziców.

¹⁵⁾ Ustawa z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (Dz.U. z 2019 r. poz. 2407).

¹⁶⁾ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 2018 r. w sprawie szczegółowych warunków realizacji rządowego programu „Dobry start” (Dz. U. poz. 1061, z późn. zm.).

¹⁷⁾ Ustawa z dnia 31 stycznia 2019 r. o rodzicielskim świadczeniu uzupełniającym (Dz.U. poz. 303).

Zmiany na rynku pracy

Nie bez znaczenia dla aktywizacji zawodowej Romów pozostawała kwestia zmian na rynku pracy w Polsce w ostatnich dwóch dekadach. O ile początek realizacji działań państwa na rzecz tej grupy w 2001 r. przypadł na szczyt poziomu oficjalnego (rejestrowanego) bezrobocia, wynoszącego ok. 20%, o tyle od 2016 r. notuje się wyraźną poprawę sytuacji na rynku pracy, mierzoną utrzymującym się spadkiem poziomem bezrobocia (rys. 3.):

Rys. 3. GUS % Stopa bezrobocia rejestrowanego w latach 2001-2019 (stan na grudzień danego roku)

Rok	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Stopa bezrobocia	17,5	20,0	20,0	19,0	17,6	14,8	11,2	9,5	12,1	12,4
Rok	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Stopa bezrobocia	12,5	13,4	13,4	11,4	9,7	8,2	6,6	5,8	5,2	

Należy przy tym pamiętać, że na ogólną poprawę sytuacji na rynku pracy w Polsce, w odniesieniu do Romów powinny nałożyć się efekty projektów zrealizowanych w poprzednich latach ze środków strukturalnych, w Polsce głównie z EFS: PO KL w latach: 2007–2013 oraz PO WER w latach: 2014–2020, które objęły m.in. kursami i stażami zawodowymi relatywnie dużą liczbę Romów (dane te zostały omówione w dalszej części dokumentu), przygotowując ich do samodzielnego wejścia na rynek pracy.

Z drugiej jednak strony w ostatnich latach obowiązywania *Programu integracji 2014–2020* pojawiły się czynniki, które mogą osłabiać dalsze wchodzenie Romów na rynek pracy:

- znacząca migracja zarobkowa Ukraińców (często lepiej wykształconych niż społeczność romska),
- postępująca automatyzacja, eliminująca popyt na prace wykonywane przez najstabilniej wykształconych pracowników,
- ewentualne konsekwencje pogorszenia sytuacji na rynku pracy w związku z ogłoszonym 13 marca 2020 r. stanem zagrożenia epidemicznego, a następnie stanem epidemii COVID-19.

1. Dotychczasowe dodatkowe wsparcie społeczności romskiej w Polsce

Romowie, z uwagi na swoją marginalizację, są grupą objętą wyjątkowym – w porównaniu z innymi mniejszościami narodowymi i etnicznymi oraz innymi grupami społecznymi – wsparciem ze strony państwa. Choć Romowie na równi z innymi obywatelami mogą korzystać z dostępnych praw i usług, wieloletnia marginalizacja, której skutkiem jest brak pełnej integracji społecznej i obywatelskiej tej grupy, spowodowały, że w praktyce nie korzystali na równi z praw i usług, co pogłębiało wykluczenie. Z tego względu należało stworzyć „równoległy” (choć doraźny) do ogólnodostępnego system rozwiązań. Należą do niego: wymienione wyżej rządowe programy integracji, środki na dodatkowe zadania edukacyjne, środki na podtrzymanie tożsamości kulturowej oraz środki EFS na aktywizację zawodową (rys. 4):

Rys. 4. Kwoty na wsparcie społeczności romskiej w latach 2001–2020 (w zł)

lata	Programy romskie ogółem	w tym:			Zwiększona subwencja oświatowa	Dotacje kulturowe MSWiA	Razem z budżetu państwa	EFS - projekty romskie
		Zadania koordynowane na szczeblu wojewódzkim	Systemy stypendialne MSWiA	MEN				
2001-2003	5 355 000	5 355 000	-	-	-	-	5 355 000	-
2004	5 024 200	5 000 000	-	24 200	-	-	5 024 200	-
2005	5 698 100	5 000 000	-	698 100	3 401 000	354 500	9 453 600	-
2006	5 960 549	5 000 000	233 000	727 549	10 413 000	888 649	17 262 198	-
2007	10 918 800	10 000 000	310 000	608 800	10 024 000	1 076 359	22 019 159	94 742 283
2008	11 028 632	10 000 000	358 000	670 632	10 504 000	1 248 428	22 781 060	
2009	11 102 790	10 000 000	373 400	729 390	12 861 000	858 183	24 821 973	
2010	11 095 000	10 000 000	395 000	700 000	15 655 000	499 294	27 249 294	
2011	11 060 000	10 000 000	360 000	700 000	16 692 000	895 424	28 647 424	
2012	11 170 000	10 000 000	470 000	700 000	17 511 000	1 507 540	30 188 540	
2013	11 260 000	10 000 000	560 000	700 000	17 988 000	1 040 106	30 288 106	
2014	6 100 000	5 000 000	400 000	700 000	17 929 000	1 166 340	25 195 340	
2015	11 146 000	10 000 000	446 000	700 000	16 269 412	1 026 664	28 442 076	
2016	11 102 993	10 000 000	491 000	611 993	17 445 807	956 500	29 505 300	
2017	11 194 842	10 000 000	495 000	699 842	17 109 762	1 107 000	29 411 604	36 000 000
2018	11 140 000	10 000 000	440 000	700 000	15 150 171	1 496 412	27 786 583	
2019	11 109 660	10 000 000	410 000	699 660	14 896 000	977 252	26 982 912	
2020	11 200 000	10 000 000	500 000	700 000	13 355 093	1 113 014	25 668 107	
RAZEM	172 666 566	155 355 000	6 241 400	11 070 166	227 204 245	16 211 665	416 082 476	
ŁĄCZNIE:								
546 824 759								

Odnosząc się do powyższych danych, należy wyraźnie podkreślić, że część środków w rzeczywistości nie trafia wprost do społeczności romskiej. W przypadku zwiększonej subwencji oświatowej dysponentem środków są JST, które mogą je przeznaczyć na szeroko rozumiane potrzeby edukacyjne, nie zawsze związane z bezpośrednią organizacją dodatkowych zadań edukacyjnych dla uczniów mniejszości narodowych i etnicznych, w tym romskich. Pożądanym modelem wykorzystania wspomnianych środków pozostaje ich przekazanie przez JST szkołom, w których uczą się dzieci romskie. Szkoły następnie – we współpracy z kadrą pedagogiczną oraz AER – przeznaczają środki na dodatkowe zadania edukacyjne, zgodnie z indywidualnie zdiagnozowanymi potrzebami edukacyjnymi uczniów romskich. Przykładem samorządów, które przeznacza w całości środki subwencji wprost na wyrównanie deficytów edukacyjnych uczniów romskich są Bydgoszcz i Żywiec.

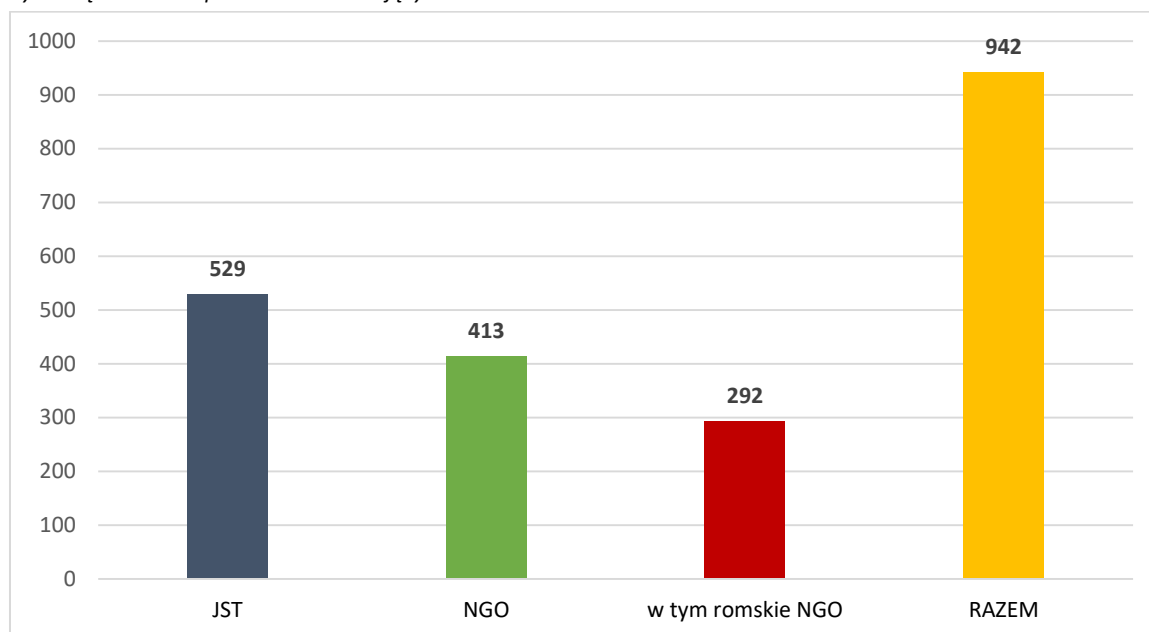
W przypadku projektów finansowanych z EFS należy zauważyć, iż są one przeznaczone na wsparcie społeczności romskiej poprzez jej udział w projektach w charakterze uczestników, rzadziej partnerów czy samodzielnych wykonawców projektów.

1.1. Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020

1.1.1. Informacje ogólne

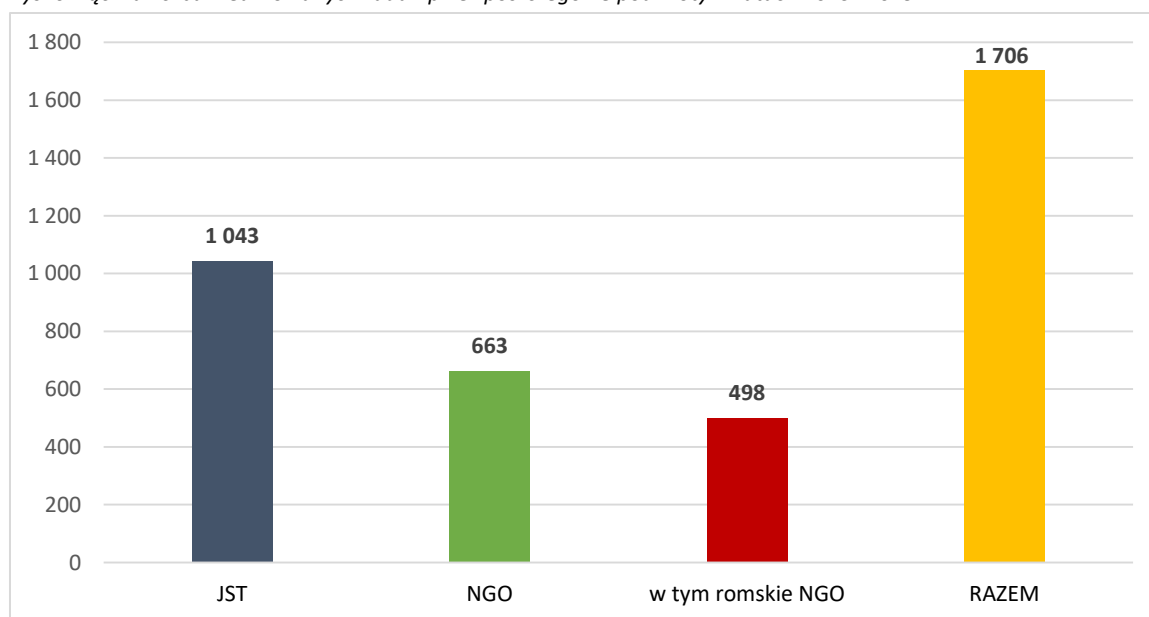
Program integracji 2014–2020 obejmował 4 dziedziny: edukację, pracę, mieszkalnictwo i zdrowie. Ogółem w działaniach wzięło udział 942 podmioty (rys. 5), z czego 529 (56 %) jednostki zaliczone do sektora finansów publicznych, w tym jednostki samorządu terytorialnego, oraz 413 (44%) organizacji pozarządowych, w tym 239 (70 % z NGO) organizacji romskich:

Rys.5. Łączna liczba podmiotów realizujących zadania w latach 2015–2019

Zatem można uznać, że sektor pozarządowy, zdominowany przez organizacje romskie, był znaczącym partnerem działań *Programu Integracji 2014–2020*. Podmioty te łącznie zrealizowały 1 706 zadań (rys. 6):

Rys. 6. Łączna liczba zrealizowanych zadań przez poszczególne podmioty w latach 2015–2019

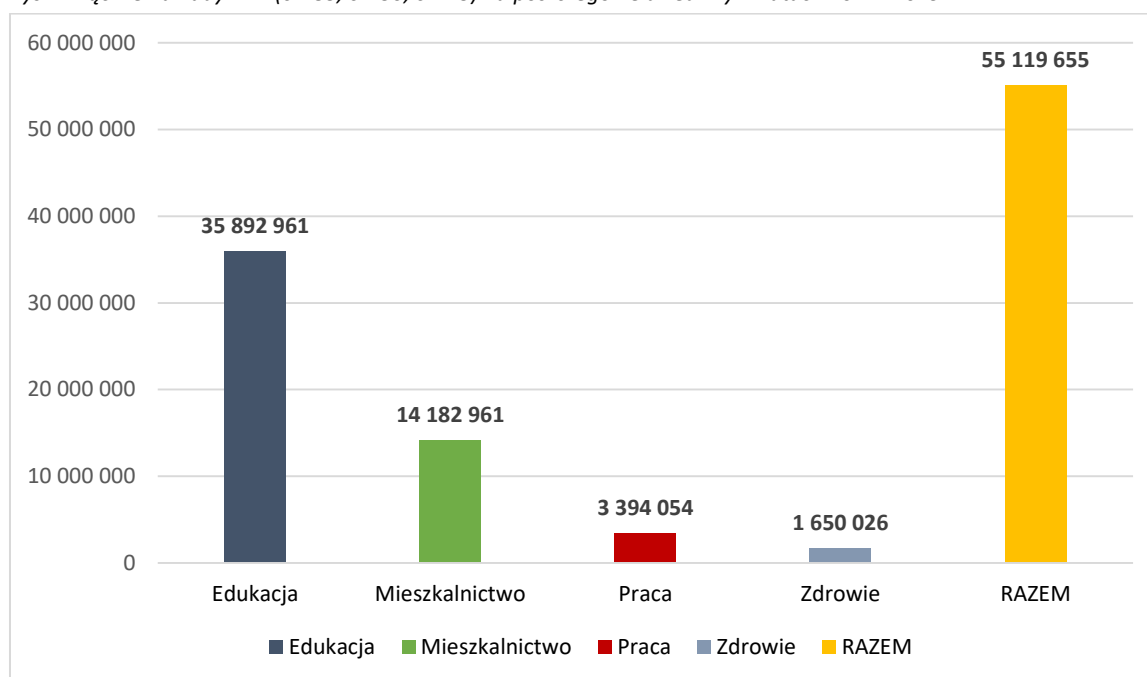

Budżet Programu integracji 2014–2020 wynosił łącznie 11 400 tys. zł rocznie (ok. 2,6 mln €), z czego:

- 10 mln zł (ok. 2,3 mln €) rocznie z rezerwy celowej pn. *Pomoc na rzecz społeczności romskiej*,
- 700 tys. zł (ok. 165 tys. €) rocznie MEN na działania edukacyjne skierowane do uczniów romskich,
- 500–700 tys. zł (ok. 120–165 tys. €) rocznie MSWiA (koordynator *Programu integracji 2014–2020*) m.in. na systemy stypendialne dla Romów oraz studia romologiczne na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie.

Z uwagi na przyjęcie *Programu integracji 2014–2020* dopiero w październiku 2014 r. do końca tego roku wykorzystano kwotę 4 148 445 zł (ok. 980 tys. €)¹⁸⁾ na zadania finansowane z rezerwy celowej oraz kwotę 400 000 zł (ok. 95 tys. €) z budżetu MSWiA na stypendia dla studentów romskich i uczniów romskich szczególnie uzdolnionych.

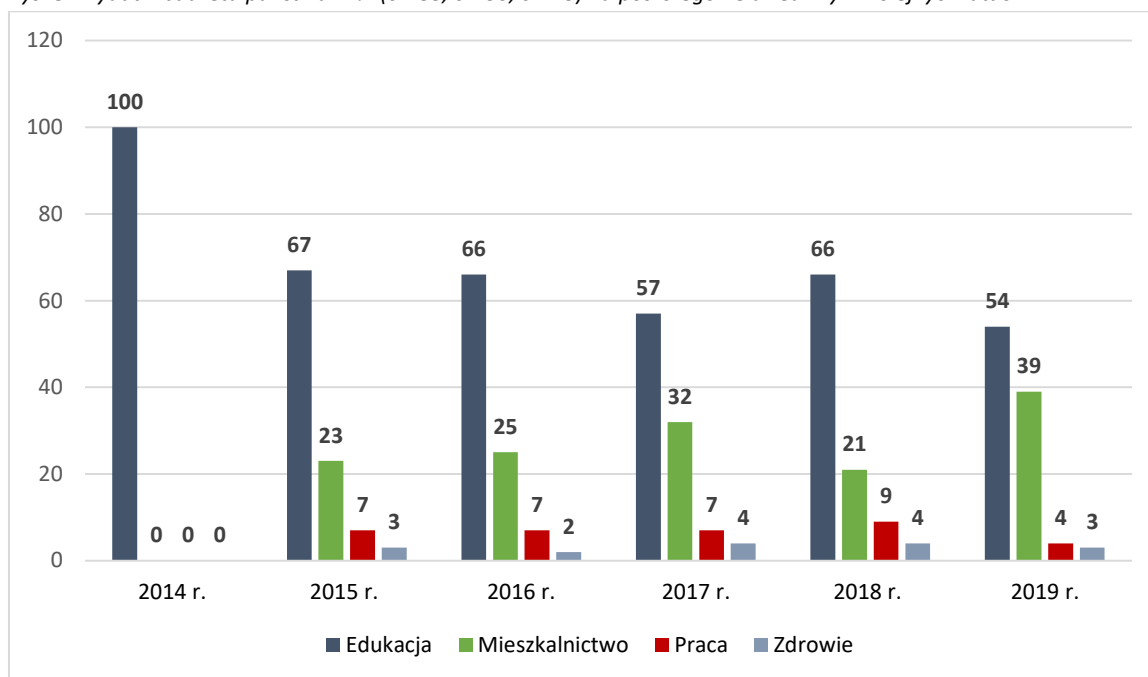
Rys. 7. Łączne nakłady w zł (cz. 83, cz. 30, cz. 43) na poszczególne dziedziny w latach 2014–2019

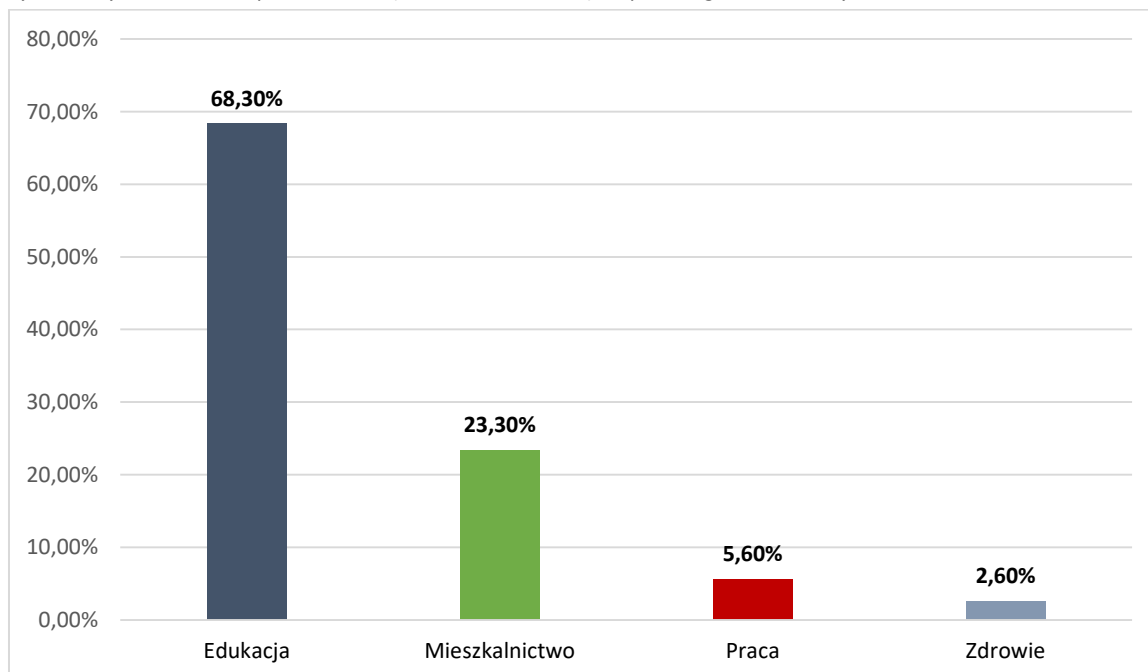
¹⁸⁾ Dla potrzeb niniejszego dokumentu średni kurs € za 2014 r. wg kursów NBP określono na 1€= 4,25 zł.

Procentowy udział wydatków z rezerwy celowej na poszczególne dziedziny *Programu integracji 2014–2020* ilustruje poniższy wykres (rys. 8 i 8a):

Rys. 8. Wydatki budżetu państwa w % (cz. 83, cz. 30, cz. 43) na poszczególne dziedziny w kolejnych latach

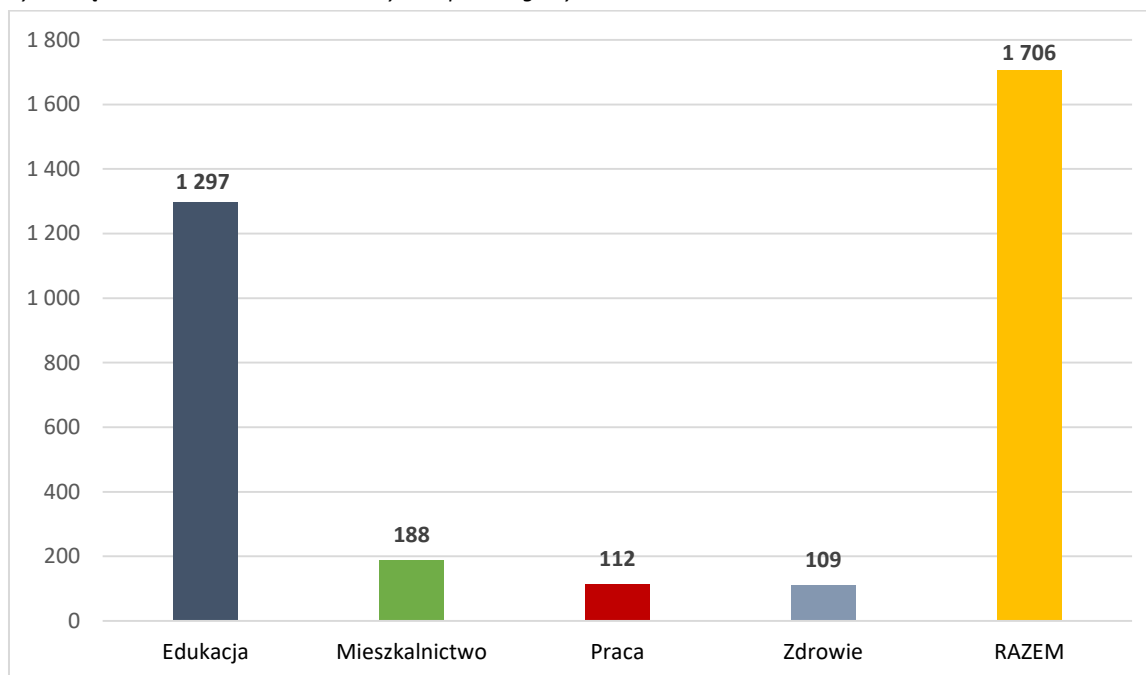

Rys. 8a. Wydatki budżetu państwa w % (cz. 83, cz. 30, cz. 43) na poszczególne dziedziny – średnia z lat 2014–2020

Powyższe wydatki przełożyły się na realizowanie 1 706 zadań; w podziale na poszczególne dziedziny liczba zadań kształtuje się następująco (rys. 9):

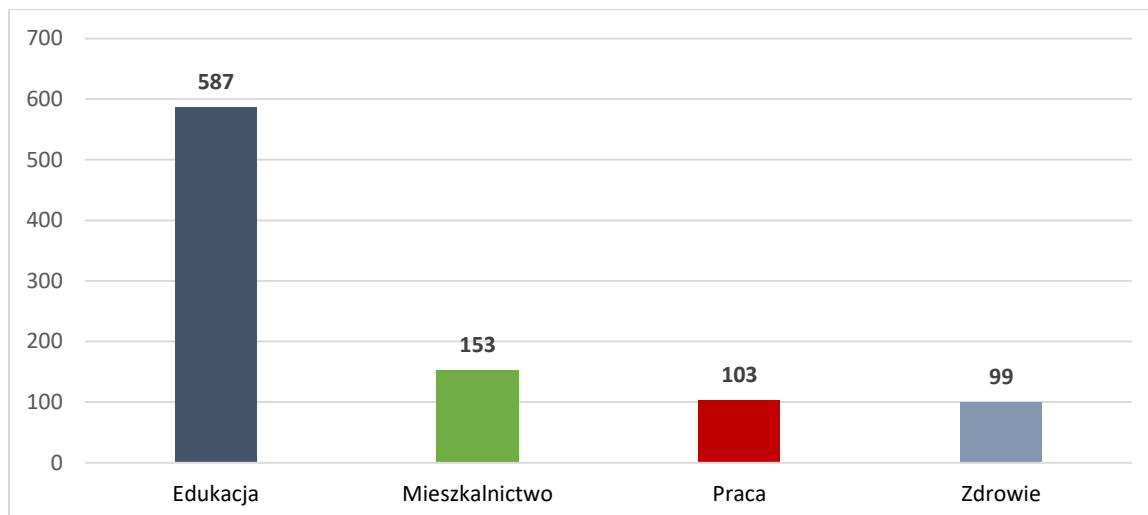
Rys. 9. Łączna liczba zadań zrealizowanych w poszczególnych dziedzinach 2015–2019

Największym zainteresowaniem uczestników cieszyły się zadania edukacyjne (rys. 10). Zadania z zakresu poprawy warunków mieszkaniowych w praktyce były realizowane przez JST z uwagi na strukturę własności – Romowie zamieszkują głównie mieszkania komunalne. Znacząco mniejsze zainteresowanie wykazywali wykonawcy zadaniami z zakresu dostępu do rynku pracy oraz ochrony zdrowia. Powyższe zjawisko wiązało się z obiektywnymi trudnościami dotyczącymi aktywizacji zawodowej Romów oraz relatywnie ograniczonym zainteresowaniem zadaniami z zakresu ochrony zdrowia (mniejsze zainteresowanie dziedziną *Zdrowie* sygnalizowała już niezależna ewaluacja poprzedniego *Programu integracji na lata 2004–2013*, przeprowadzona w 2011 r.¹⁹⁾):

¹⁹⁾ Raport końcowy z badania ewaluacyjnego „Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce” realizowanego w ramach projektu „Q jakości – poprawa jakości funkcjonowania Programu Romskiego”, ewaluacja przeprowadzona w 2011 r. przez: Ośrodek Ewaluacji, Pozarządową Agencję Ewaluacji i Rozwoju oraz Biuro Obsługi Ruchu Inicjatyw Społecznych BORIS, s. 128–129.

Rys. 10. Łączna liczba podmiotów realizujących zadania w poszczególnych dziedzinach 2015–2019

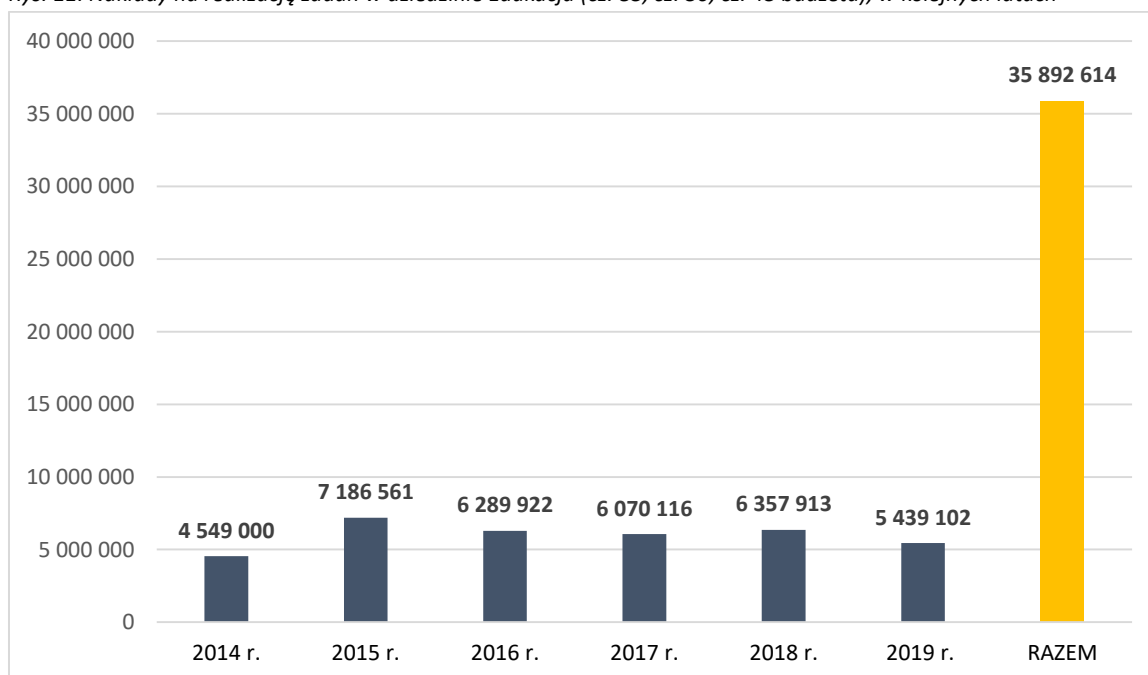

1.1.2. Realizacja Programu integracji 2014–2020 w podziale na dziedziny²⁰⁾

Edukacja

Znaczną część środków (rys. 9, 10 i 11) przeznaczono na priorytetową dziedzinę *Edukacja* – łącznie zrealizowano 1 297 projektów (rys. 9). Realizowane zadania dotyczyły m.in.: edukacji przedszkolnej (rys. 12) czy zakupu wyprawek szkolnych (rys.13):

Rys. 11. Nakłady na realizację zadań w dziedzinie Edukacja (cz. 83, cz. 30, cz. 43 budżetu), w kolejnych latach

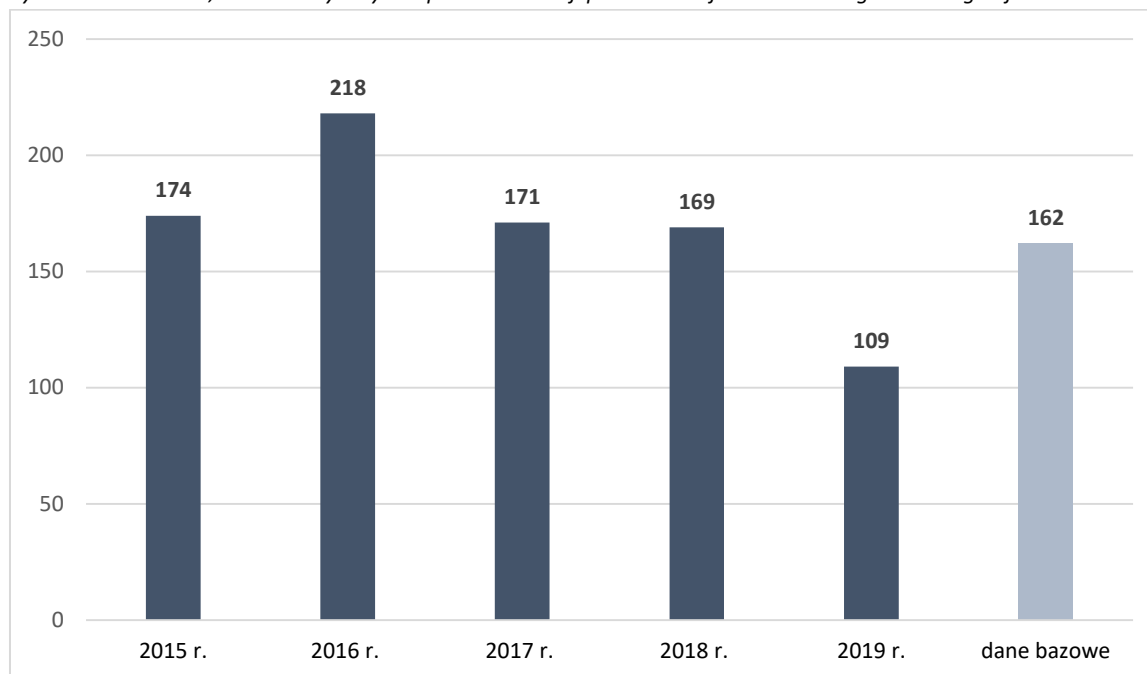

Edukacja przedszkolna ma fundamentalne znaczenie dla dalszej edukacji – jej brak skutkuje niepowodzeniami w szkole podstawowej. Niektórzy Romowie, z powodów kulturowych, niechętnie

²⁰⁾ Użyte w wykresach dane bazowe odnoszą się do wartości skonstruowanych dla Programu integracji 2014–2020 dla wskazania dynamiki zachodzących procesów.

posyłają dzieci do przedszkoli, co było wyraźnie widoczne na początku realizacji poprzedniej strategii integracji, jednak z czasem dało się zaobserwować w tej społeczności większe zrozumienie korzyści płynących z edukacji przedszkolnej. Niemniej, poziom uczestnictwa w tej formie kształcenia wciąż nie jest powszechny w tej grupie, co ilustruje poniższy wykres (z danych statystycznych NSP'11 wynika, że średnia liczebność rocznika powinna wynosić 299 dzieci²¹⁾):

Rys. 12. Liczba dzieci, które skorzystały z dopłat do edukacji przedszkolnej w ramach Programu integracji

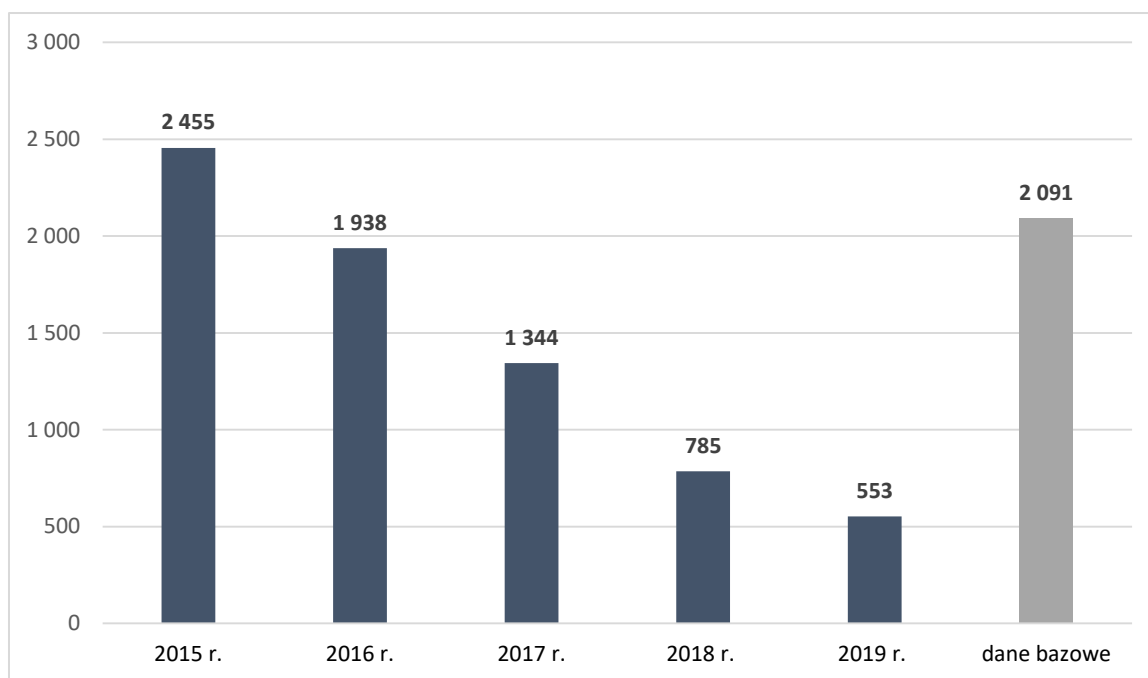

Wykres poniżej (rys. 13) ilustruje zakres wyposażenia uczniów romskich w wyprawki szkolne, przy czym należy pamiętać, że obserwowana tendencja spadkowa wynika z wprowadzenia wsparcia finansowego na każde dziecko (w ramach programu *Rodzina 500+*) oraz wsparcia zakupu wyprawek szkolnych (w ramach programu *Dobry start*) i stopniowego ograniczania wsparcia o charakterze socjalnym. Przed wprowadzeniem ww. programów wszyscy uczniowie romscy byli wyposażeni w wyprawki szkolne. Wbrew ówczesnemu przekonaniu, że jednym z powodów niskich ocen uczniów romskich jest brak podręczników i przyborów szkolnych, mimo wyposażenia wszystkich uczniów w wyprawki szkolne, wyniki kontroli NIK (por. str. 40 niniejszego dokumentu) wskazują, że średnia ocen uczniów romskich na terenie kontrolowanych 9 gmin województwa małopolskiego wciąż jest niska²²⁾. Zatem problem niskich osiągnięć edukacyjnych tych uczniów nie leży wyłącznie w braku wyprawek.

Rys. 13. Liczba uczniów pochodzenia romskiego wyposażonych w wyprawki szkolne w ramach Programu integracji

²¹⁾ Wg NSP' 11 liczba osób w wieku 1-9 lat wynosi: 2689 osób, co daje 299 na rocznik.

²²⁾ Informacja NIK o wynikach kontroli: [Realizacja przez gminy z Województwa Małopolskiego zadań w ramach Programu integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014-](#), s. 24.

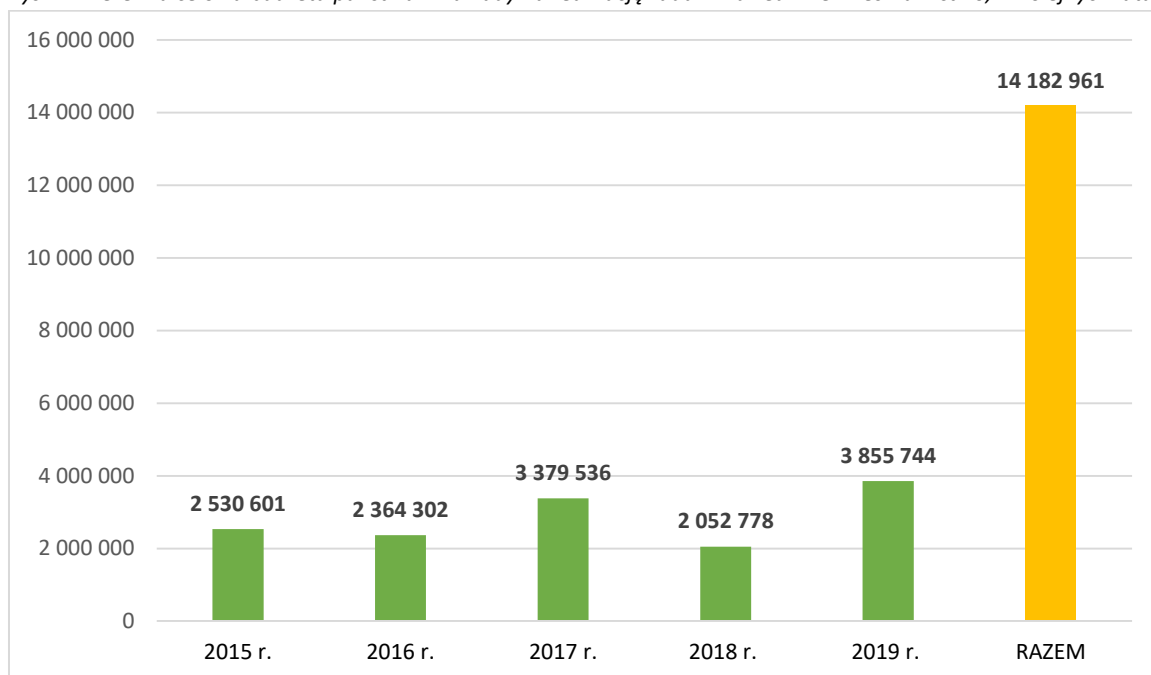
Mieszkalnictwo

Zaspokojenie zbiorowych potrzeb wspólnoty samorządowej w zakresie komunalnego budownictwa mieszkaniowego należy do zadań własnych gminy. Gmina zapewnia lokale socjalne i lokale zamienne, a także zaspokaja potrzeby mieszkaniowe gospodarstw domowych o niskich dochodach, np. wypłacając im dodatki mieszkaniowe. Na gminie ciąży także obowiązek utrzymania substancji mieszkaniowej w należytym stanie, w tym obowiązek przeprowadzania koniecznych napraw i remontów swoich zasobów mieszkaniowych. Z uwagi na trudną sytuację mieszkaniową wielu Romów, działania *Programu integracji 2014-2020* wspierały gminy w tym zakresie.

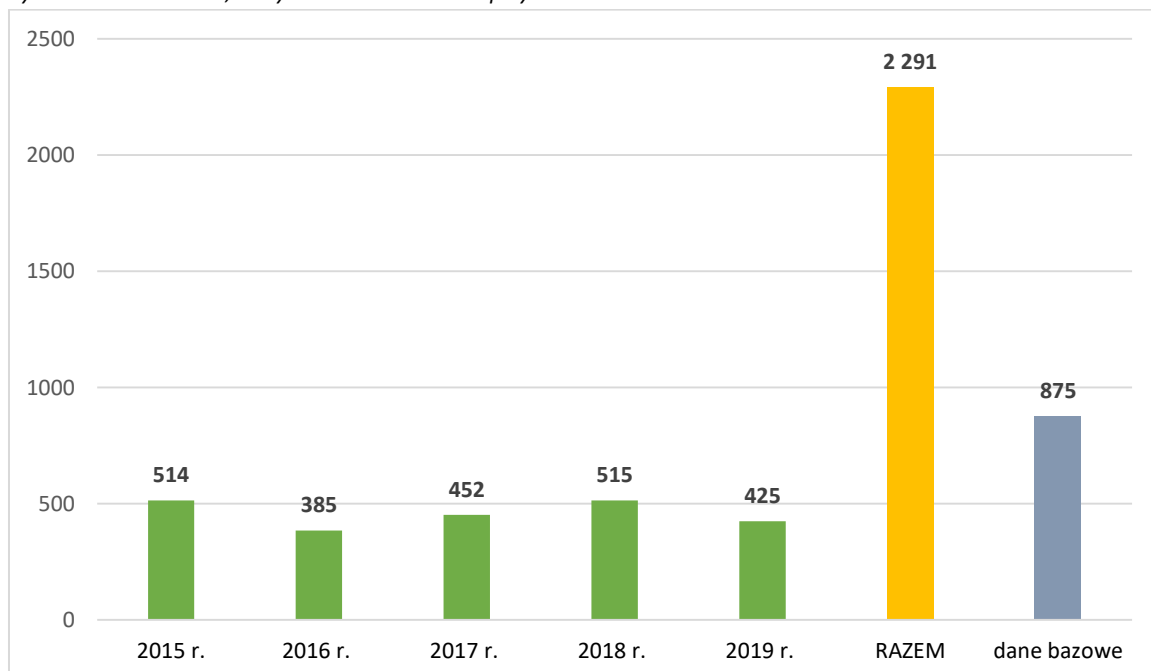
W dziedzinie *Mieszkalnictwo* w latach 2015–2019 zrealizowano 188 zadań związanych z poprawą warunków mieszkaniowych. Zadania średnio pochłaniały ok. 23,3% rocznych środków przewidzianych w kolejnych latach – razem była to kwota 14 182 961 zł (ok. 3,3 mln €²³⁾, rys. 14) i objęły wsparciem 2291 osób (rys. 15). Należy przypomnieć, że działania związane z poprawą sytuacji mieszkaniowej Romów na terenie Małopolski, zamieszkałej przez największą liczbę Romów prowadzone są od 2001 r., na terenie całego kraju – od 2004 r. Należy jednak podkreślić, że żaden z poprzednich programów integracji nie rozwiązał problemu kilku osad na terenie Małopolski, wymagających pilnego podjęcia działań.

²³⁾ Dla potrzeb niniejszego dokumentu średni kurs € za lata 2014-2018 r. wg kursów NBP określono na 1€= 4,26 zł.

Rys. 14. Rezerwa celowa budżetu państwa – nakłady na realizację zadań w dziedzinie Mieszkalnictwo, w kolejnych latach

Rys. 15. Liczba Romów, którym remontowano lub przyznano nowe mieszkania

Praca

Prowadzone od 2001 r. działania aktywizacji na rynku pracy w ramach kolejnych programów nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Związane to było ze wspomnianą na str. 13 (rys. 3) niekorzystną dynamiką rynku pracy, która w pierwszych latach funkcjonowania programów integracji silnie ograniczała możliwości rynku pracy Romom, którzy legitymowali się najniższym wykształceniem i niskimi kwalifikacjami zawodowymi. Dodatkowo, skuteczne działania prozawodowe są relatywnie kapitało- i czasochłonne oraz wymagają bardziej elastycznych mechanizmów, niż możliwe do stworzenia w ramach programów integracji. Nie bez znaczenia był fakt, że działaniom prozawodowym w tej społeczności muszą towarzyszyć inne projekty związane np. z organizacją opieki nad osobami zależnymi, głównie dziećmi.

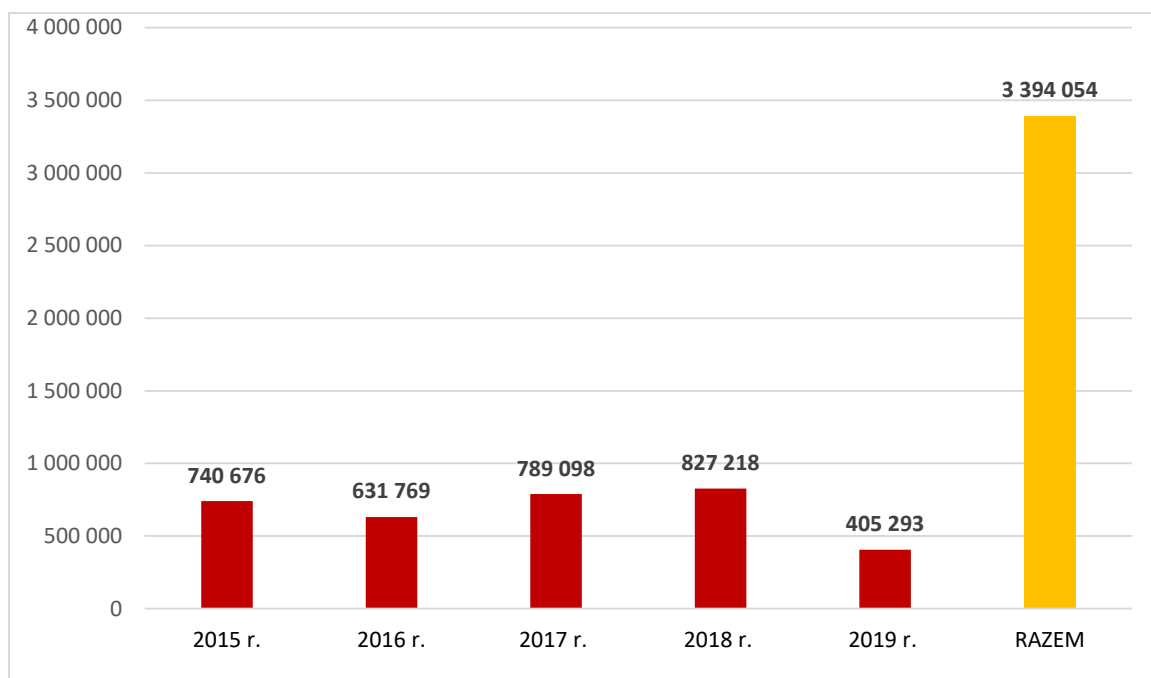
Z tego względu, po przystąpieniu do UE, Polska zdecydowała się część środków EFS skierować na wsparcie społeczności romskiej: w latach 2007–2013 było to *Poddziałanie 1.3.1 Projekty na rzecz społeczności romskiej* PO KL, z budżetem wynoszącym 20 mln €, a w okresie programowania 2014–2020 – PO WER *Działanie 2.7. Zwiększenie szans na zatrudnienie osób szczególnie zagrożonych wykluczeniem społecznym*, z budżetem wynoszącym 10 mln €.

Tą decyzją faktycznie od 2007 r. przesunięto ciężar aktywizacji zawodowej na środki pochodzące z EFS, pozostawiając w poprzednich programach komponent *Praca* dla ewentualnych niewielkich projektów. Niską atrakcyjność komponentu dla beneficjentów dotychczasowych programów odzwierciedlają liczby: projekty zrealizowane w *Programie na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013* na aktywizację zawodową skosztowały zaledwie 2,5% całości środków²⁴⁾, zaś w *Programie integracji 2014–2020* – zrealizowano 112 projektów prozawodowych, które średnio pochłaniały ok. 5,6% rocznych. środków w kolejnych latach – razem była to kwota 3 394 054 zł (ok. 800 tys. €)²⁵⁾ (rys. 16), dając zatrudnienie 459 osobom ze społeczności romskiej (rys. 17):

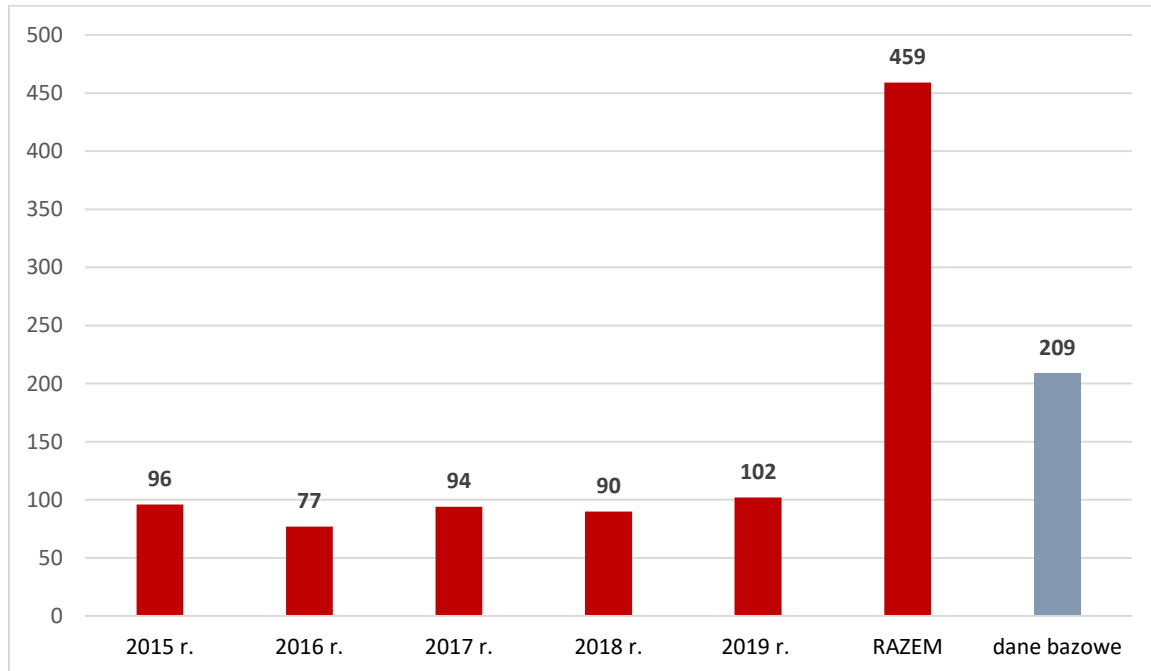
Rys. 16. Rezerwa celowa budżetu państwa – nakłady na realizację zadań w dziedzinie Praca, w kolejnych latach, w tys. zł

²⁴⁾ Por. [Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004-2013](#), str. 28.

²⁵⁾ Dla potrzeb niniejszego dokumentu średni kurs € za lata 2015-2018 r. wg kursów NBP określono na 1€= 4,26 zł.

Rys. 17. Liczba Romów zatrudnionych w ramach zadań finansowanych z Programu integracji

Powyższe dane nie obejmują liczby zatrudnionych asystentów edukacji romskiej (por. rys. 25)

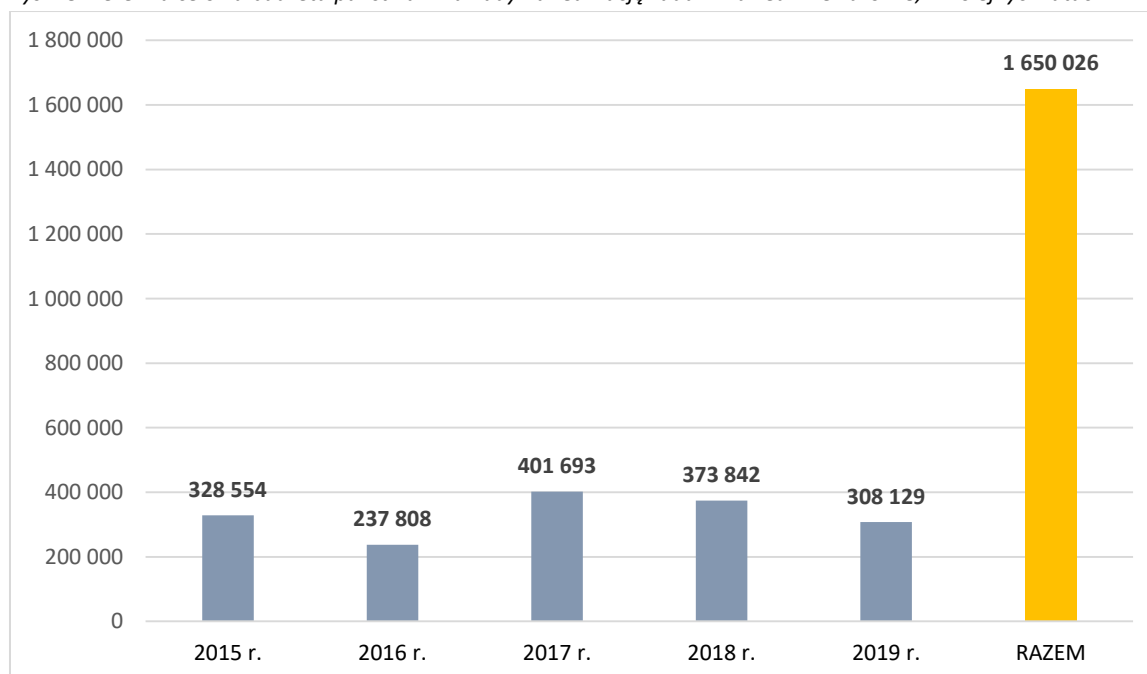
Dane dotyczące beneficjentów projektów w ramach Działania 2.7. PO WER *Zwiększenie szans na zatrudnienie osób szczególnie zagrożonych wykluczeniem społecznym* kształtują się następująco (stan na: 30.06.2019):²⁶⁾

- 1966 Romów przystąpiło do wsparcia w projektach,
- 270 Romów podjęło zatrudnienie po zakończeniu udziału w projekcie.

Zdrowie

W dziedzinie *Zdrowie* zrealizowano 109 projektów. Zadania te średnio pochłaniały ok. 2,6% rocznych środków w kolejnych latach – łącznie była to kwota 1 650 026 zł (ok. 390 tys. €)²⁷⁾ (rys. 18) i objęły wsparciem 6169 osób (rys. 19):

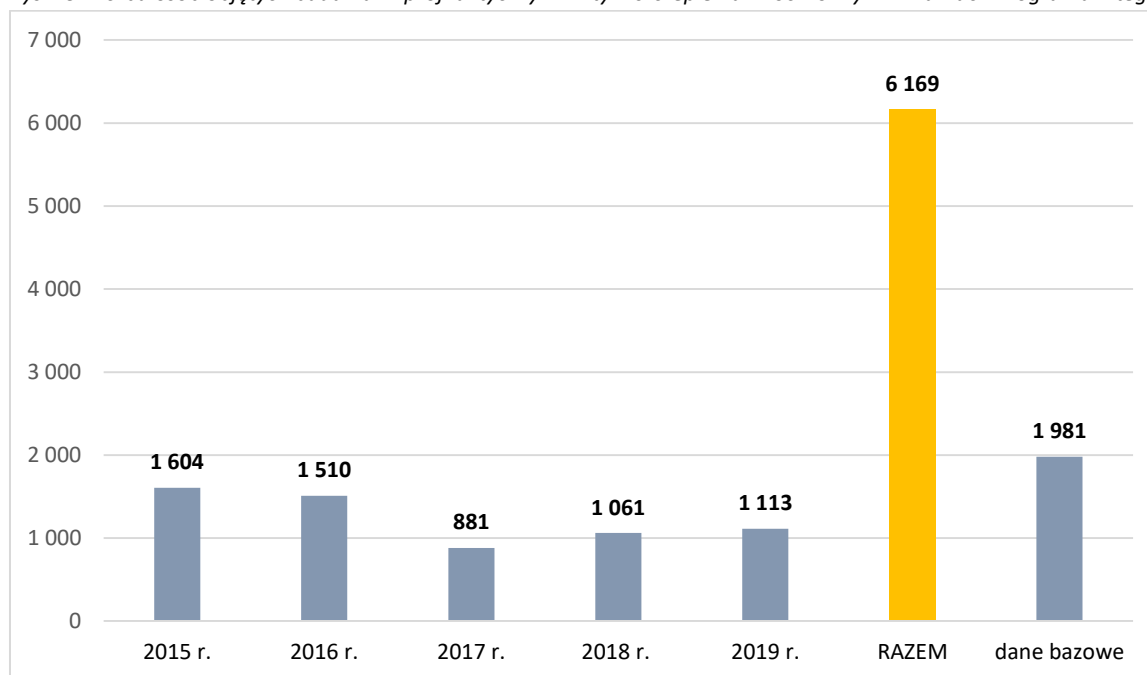
Rys. 18. Rezerwa celowa budżetu państwa – nakłady na realizację zadań w dziedzinie Zdrowie, w kolejnych latach

²⁶⁾ Dane pochodzą z materiału MRPiPS do IV Raportu z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską Konwencji o ochronie mniejszości narodowych – do aktualizacji przez MRPiPS.

²⁷⁾ Dla potrzeb niniejszego dokumentu średni kurs € za lata 2015-2018 r. wg kursów NBP określono na 1€= 4,26 zł.

Rys. 19. Liczba osób objętych badaniami profilaktycznymi w tym szczepieniami ochronnymi w ramach Programu integracji

1.1.3. Zadania ogólnopolskie MSWiA

Systemy stypendialne realizowane przez MSWiA

Jednym z warunków integracji społecznej Romów jest wyrównanie poziomu wykształcenia przedstawicieli tej grupy z ogółem populacji. Temu celowi służyć mają m.in. systemy stypendialne, zwłaszcza na poziomie szkoły ponadpodstawowej i studiów wyższych. Stypendia przyczyniły się do poprawy dostępności edukacji ponadpodstawowej, choć odrębnej analizy wymaga zauważalny spadek liczby aplikujących o stypendia (rys. 20): może on mieć przyczyny demograficzne i/lub wynikać z mobilności tej grupy ku wciąż bardziej atrakcyjnym płacowo rynkom Europy Zachodniej.

Systemy stypendialne są utrzymane w niniejszej strategii, koncentrując się zwłaszcza na wsparciu uczniów szkół ponadpodstawowych, w tym branżowych i techników.

Liczba Romów na poszczególnych poziomach edukacji, otrzymujących stypendia MSWiA w latach 2004–2019 kształtuje się następująco (rys. 20):

Rys. 20. Liczba Romów otrzymujących stypendia MSWiA w latach 2004–2019

Rodzaj stypendium	'04	'05	'06	'07	'08	'09	'10	'11
dla uczniów uzdolnionych	12	10	13	15	17	14	18	15
	'12	'13	'14	'15	'16	'17	'18	'19
	17	25	21	20	21	21	23	22
dla uczniów szkół ponadpodstawowych	'04	'05	'06	'07	'08	'09	'10	'11
								55
	'12	'13	'14	'15	'16	'17	'18	'19
	56	70	66	51	57	67	53	52

dla studentów	'04	'05	'06	'07	'08	'09	'10	'11
	40	44	51	53	53	80	70	74
	'12	'13	'14	'15	'16	'17	'18	'19
	75	72	59	37	34	41	40	42

Studia podyplomowe: Romowie w Polsce – historia, prawo, kultura, stereotypy etniczne

Studia te realizowane są od 2006 r. przez Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie. Słuchaczami są nauczyciele, pracownicy JST oraz osoby zainteresowane kulturą romską i/lub politykami na rzecz integracji tej grupy. Program studiów obejmuje historię tej grupy, krajowe i międzynarodowe regulacje prawne, zajęcia dotyczące kultury oraz współczesnych problemów tej grupy w Polsce i w Europie.

1.1.4. Pozostałe aspekty funkcjonowania Programu integracji 2014–2020

System Informacji Oświatowej

SIO corocznie zbiera dane dotyczące uczniów wywodzących się z mniejszości narodowych i etnicznych, dla których szkoły obowiązane są organizować dodatkowe zajęcia. Dane SIO wskazują pewien spadek liczby uczniów romskich, co powinno stać się przedmiotem analizy i podjęcia adekwatnych działań w kolejnych latach. Przyczyną tego zjawiska mogą być procesy demograficzne, migracje, ale również zmniejszenie zainteresowania JST zatrudnianiem AER i/lub ograniczanie ich pracy do jednej placówki szkolnej.

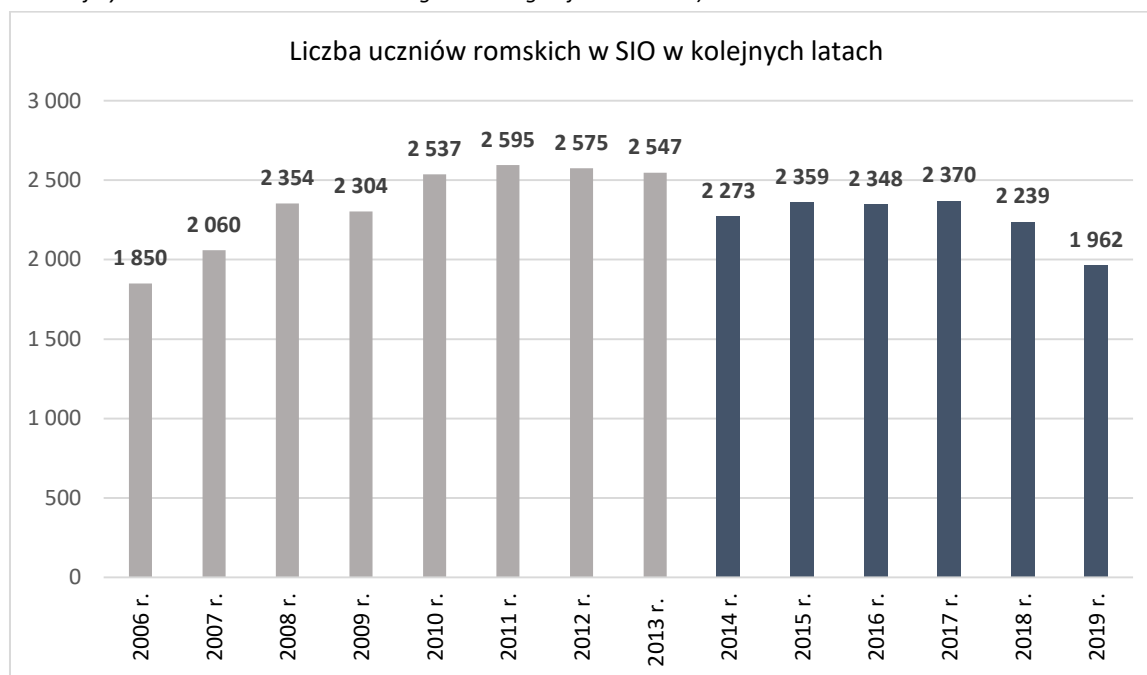
Wysokość zwiększonej subwencji oświatowej na wsparcie edukacji dzieci romskich w latach 2006–2019 kształtowała się następująco (rys. 21):

Rys. 21. Wysokość zwiększonej subwencji oświatowej na uczniów romskich w latach 2006–2019 wraz z liczbą uczniów objętych dodatkowymi działaniami edukacyjnymi (w tys. zł.)

rok	'06	'07	'08	'09	'10	'11	'12	'13	'14	'15	'16	'17	'18	'19
kwota	10 413	10 024	10 504	12 861	15 655	16 692	17 511	17 988	17 914	16 269	17 446	17 110	15 150	14 896
l. ucz.	1 850	2 060	2 354	2 304	2 537	2 595	2 575	2 547	2 273	2 359	2 348	2 370	2 239	1 962

Powyższe dane wskazują na systematyczny i znaczący wzrost środków na dodatkowe zadania edukacyjne dla uczniów romskich i jednocześnie zmniejszającą się liczbę uczniów romskich wskazanych w SIO. W ramach działań niniejszej strategii MSWiA, we współpracy z MEN oraz innymi agendami państwa, będzie zachęcać JST do przeznaczania tych środków na bezpośrednie wsparcie edukacji uczniów romskich w wyżej wspomnianych formach.

Rys. 22. Liczba uczniów pochodzenia romskiego, dla których szkoły i placówki podejmują dodatkowe zadania, mające na celu podtrzymywanie i rozwijanie poczucia tożsamości etnicznej oraz wspomagające edukację tych uczniów (na wykresie kolorem ciemniejszym zaznaczono lata trwania Programu integracji 2014–2020)

Uczniowie romscy w szkołach specjalnych

Jednym ze znaczących problemów edukacyjnych społeczności romskiej jest stosunkowo duży odsetek uczniów w systemie szkolnictwa specjalnego. Wynika to z kilku przyczyn: „tradycji rodzinnej” (wielu uczniów uczęszcza do szkół specjalnych, w których uczyło się rodzeństwo, bądź rodzice), z niekorzystania przez rodziców dzieci z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego (orzeczenia o upośledzeniu w stopniu lekkim stanowią zdecydowaną większość w przypadku tych dzieci) z prawa do umieszczania dzieci w placówkach masowych, które zobowiązane są dostosować naukę do wymogów zawartych w orzeczeniu czy niewystarczającym przygotowaniu poradni psychologiczno-pedagogicznych do pracy z dziećmi dwujęzycznymi i dwukulturowymi i stosowaniem testów werbalnych. Ostatniemu z wymienionych czynników zaradziło rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 września 2017 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych (Dz.U. poz. 1743), które mówi, że w przypadku wydania orzeczeń dotyczących dzieci i uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych należy uwzględnić ich odmienność językową i kulturową, a w badaniach diagnostycznych należy stosować narzędzia diagnostyczne dostosowane do możliwości językowych uczniów, w tym testy niewerbalne oraz nieobciążone kulturowo. Ponadto w posiedzeniach zespołu orzekającego, z głosem doradczym i za zgodą rodziców dziecka, może uczestniczyć AER.

Podejmowane działania pozwoliły ograniczyć to zjawisko z poziomu ok. 17% (dane z 2010 r.) do ok. 10%²⁸⁾, niemniej pozostają jednym z ważnych celów niniejszej strategii: zredukowanie zjawiska do

²⁸⁾ Niepokojącym wyjątkiem od utrzymującego się w latach 2015–2018 trendu na poziomie ok. 10% jest znacząco większy odsetek uczniów romskich w szkołach specjalnych w 2019 r., co wymaga odrębnej analizy.

poziomu porównywalnego z danymi dla ogółu (ok. 3,5%²⁹⁾). W latach 2015–2019 odsetek uczniów romskich w szkołach specjalnych kształtował się następująco (rys. 23):

Rys. 23. Odsetek uczniów romskich z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego w SIO 2015–2019

lata	2015	2016	2017	2018	2019
I. ucz. romskich w SIO	2 359	2 348	2 370	2 239	1 962
I. ucz. romskich z orzeczeniem	213	203	225	217	361
% udział	9,02	8,64	9,49	9,69	18,25

Asystenci edukacji romskiej³⁰⁾

Szczególnego podkreślenia wymaga praca AER. Ich liczba od wielu lat utrzymuje się na stałym poziomie ok. 90 osób³¹⁾ (ok. 70 etatów). Asystenci edukacji romskiej, zarówno na poziomie europejskim, jak i warunkach polskich, okazali się jednym z najbardziej skutecznych narzędzi zmian postaw w środowisku romskim. Z tego względu ta grupa zawodowa wymaga szczególnego wsparcia. Spośród 89 zatrudnionych w r. szk. 2019/2020 ze środków części oświatowej zwiększonej subwencji ogólnej przez JST asystentów – 72 osoby zatrudnione są w szkołach na podstawie stałych umów o pracę (81%), zaś 17 osób (19%) – na podstawie umów o pracę na czas określony. (rys. 24):

Poza wymiarem edukacyjnym w kontekście ich pracy należy wskazać pewien wymiar „emancypacyjny” w kontekście kobiet romskich – 74% pracujących asystentów to kobiety romskie.

²⁹⁾ Dane za 2019 r.: na ogólna liczbę 6 024 875 uczniów w Polsce w przedszkolach i szkołach 212 486 uczniów miało orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego, co stanowi 3,5% ogólnej liczby uczniów.

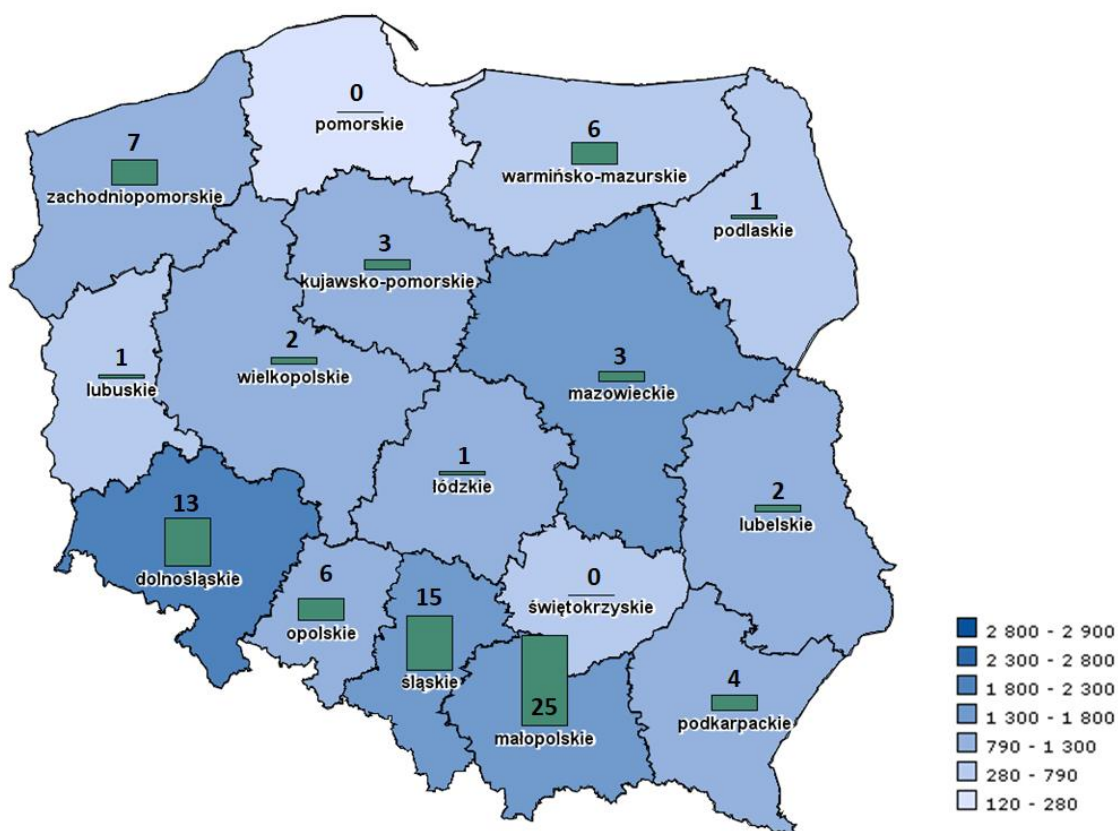
³⁰⁾ Należy odróżnić termin i funkcję „asystenta edukacji romskiej” – osoby pochodzenia romskiego, wykonującej zawód określony w rozporządzeniu Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 7 sierpnia 2014 r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania, zatrudnionej przez JST ze środków tzw. zwiększonej subwencji oświatowej – od „asystenta romskiego”: osoby pochodzenia romskiego, zatrudnianej przez organizacje pozarządowe ze środków kolejnych programów integracji Romów i/lub projektów finansowanych ze środków europejskich, pracującego z dziećmi romskimi w świetlicach środowiskowych, bądź zatrudnianej przez ośrodki pomocy społecznej. Takich osób na początku 2020 r. pracowało 30 (w 26 świetlicach oraz w dwóch OPS). Pewne zamieszanie terminologiczne wynika z faktu używania określenia „asystent romski” dla określenia obu grup oraz faktu, że często asystenci edukacji romskiej po pracy w szkole pracują również w świetlicach środowiskowych. Niemniej, należy obie te funkcje rozróżnić z uwagi na inny status pracowniczy.

³¹⁾ Użyto tu określenia „ok. 90 osób”, gdyż liczba ta ulega nieznacznym wahaniom, np.: w momencie pisania tego dokumentu zatrudnionych było 87 osób. Różnice w danych dotyczących zatrudnienia AER mogą się nieznacznie różnić nawet dla tego samego roku kalendarzowego czy szkolnego – wpływ na to mają m.in. różne momenty zawierania w kilkunastu przypadkach umowy o pracę na czas określony (np. zatrudnienie niektórych asystentów w okresie styczeń – grudzień, innych w okresie wrzesień – sierpień, a jeszcze innych w okresie wrzesień – czerwiec, w zależności od indywidualnych potrzeb). Ta ostatnia praktyka wynika z chęci uzyskania dodatkowego zarobku przez asystentów w okresie wakacyjnym poza środowiskiem szkolnym. Należy jednak monitorować tę sytuację, zwracając uwagę, aby nie dochodziło tu do praktyki unikania zatrudniania AER na podstawie stałej umowy o pracę.

Rys. 24. Asystenci edukacji romskiej w podziale na płeć i rodzaj umowy

Rys. 25. Mapa zatrudnienia AER w Polsce w zestawieniu z liczebnością Romów w podziale na województwa

Dane SIO dot. zwiększonej subwencji (por. rys. 21) wskazują na systematyczny i znaczący wzrost środków na dodatkowe zadania edukacyjne dla uczniów romskich i jednocześnie zmniejszającą się liczbę uczniów romskich, wskazanych w systemie. Wysokość tych środków pozwala na zatrudnienie AER, nauczyciela wspomagającego edukację tych dzieci, a także organizację dodatkowych zajęć, adekwatnie do zdiagnozowanych problemów poszczególnych uczniów. W ramach działań niniejszej strategii MSWiA, we współpracy z MEN oraz innymi agendami państwa, będzie zachęcać JST do przeznaczenia tych środków na bezpośrednie wsparcie edukacji uczniów romskich w ww. formach.

Niniejsza strategia zakłada konieczność zachęcenia JST do zwiększenia liczby zatrudnionych AER w miejscowościach, gdzie liczba uczniów jest stosunkowo duża (głównie duże miasta), a liczba zatrudnionych asystentów powoduje, że pod opieką jednego AER znajduje się, np. 100 uczniów (a tym samym – 100 rodzin). Docelowo, modelowym rozwiązaniem wydaje się być objęcie opieką AER nie więcej niż 20–25 uczniów (20–25 rodzin). Ponadto, niezależnie od zatrudnienia asystenta przez jedną szkołę, swoją pracę powinien on wykonywać na terenie wszystkich szkół, na podstawie umowy między placówkami, w których uczą się Romowie. Z uwagi na sygnalizowane zarówno przez Pełnomocników, jak i samych AER, różnice w zakresie działania, należy podjąć próbę rozwiązania problemu przez dokonanie pewnej standaryzacji zakresu pracy asystentów na terenie całego kraju. W poprzednich latach podczas organizowanych dla AER i nauczycieli wspomagających szkoleń wypracowano pewien model zakresu działania AER i nauczycieli wspomagających, który wymaga (ponownego) upowszechnienia. Zakresy te stanowią aneks do niniejszego Programu.

Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020 był przedmiotem niezależnej ewaluacji, zrealizowanej przez Stowarzyszenie BORIS na zlecenie MSWiA. Raport z badania, prowadzonego na terenie całego kraju, szczegółowo omawia mocne i słabe strony działań podejmowanych w ramach *Programu* oraz ocenia wpływ podjętych działań na podniesienie poziomu integracji obywatelskiej społeczności romskiej w Polsce. Raport z ewaluacji *Programu integracji 2021–2030* dostępny jest pod adresem:

<http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol/11251,Raport-z-ewaluacji-Programu-romskiego-2014-2020.html>

1.2. Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój na lata 2014–2020

Wsparcie społeczności romskiej ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w latach 2014–2020 przewidziano w Programie Operacyjnym Wiedza Edukacja Rozwój na lata 2014–2020 (PO WER) w Działaniu 2.7. *Zwiększenie szans na zatrudnienie osób szczególnie zagrożonych wykluczeniem społecznym*. Jest to jedyne działanie w ramach PO WER skierowane bezpośrednio do członków społeczności romskiej. W ramach tego działania zaplanowano realizację dwóch konkursów o łącznej alokacji 42 mln zł. Założenia konkursowe zostały przygotowane m.in. w oparciu o *Program integracji 2014–2020*.

Podstawowym celem wymienionych konkursów była kompleksowa realizacja działań na rzecz poprawy wykształcenia i zatrudnienia członków społeczności romskiej. Najważniejszym działaniem w realizowanych projektach było określenie szczegółowej i indywidualnej ścieżki wsparcia. Każdy uczestnik projektu brał udział w następujących formach wsparcia:

- indywidualne plany działania, poprzedzone diagnozą uczestnika uwzględniającą wiek, płeć, indywidualne potrzeby, predyspozycje, uwarunkowania kulturowe oraz możliwości lokalnego rynku pracy. Wsparcie udzielane na rzecz uczestnika projektu musiało być zgodne z przygotowanym bezpośrednio dla niego indywidualnym planem działania,
- szkolenia z umiejętności społecznych (np. sposoby poszukiwania pracy, autoprezentacja, prowadzenie rozmów z potencjalnym pracodawcą, przygotowanie dokumentów służących podjęciu pracy, coaching motywacyjny),
- szkolenia zawodowe (np. kursy budowlane, kursy florystyki, kursy przedstawiciela handlowego, kursy gastronomiczne itp.),
- wsparcie asystenta ds. pracy (osoby odpowiedzialnej m.in. za pomoc uczestnikom projektów w realizacji spraw urzędowych czy administracyjnych oraz za kursy zawodowe),

- minimum 4-miesięczny staż/subsydiowane zatrudnienie lub wsparcie w celu utworzenia podmiotu ekonomii społecznej.

Wsparcie udzielane uczestnikowi projektu musiało być zgodne z przygotowanym dla niego Indywidualnym Planem Działania.

Departament Wdrażania EFS MRPiPS ogłosił w ramach Działania 2.7. PO WER 3 konkursy na poprawę wykształcenia i zatrudnienia członków społeczności romskiej. W ich wyniku podpisano 33 umowy o dofinansowanie projektów o wartości ok. 30 mln zł.

Wartości efektów (obowiązkowe do osiągnięcia do końca okresu programowania) to:

- liczba Romów planowana do objęcia wsparciem w programie – (wartość docelowa),
- 20%³²⁾ Romów objętych wsparciem w projektach podejmie pracę po opuszczeniu programu (łącznie z pracującymi na własny rachunek).

Wartości efektów osiągniętych na dzień 30.06.2019 r.:

- 2 056 Romów przystąpiło do wsparcia w projektach,
- 359 Romów podjęło zatrudnienie po zakończeniu udziału w projekcie.

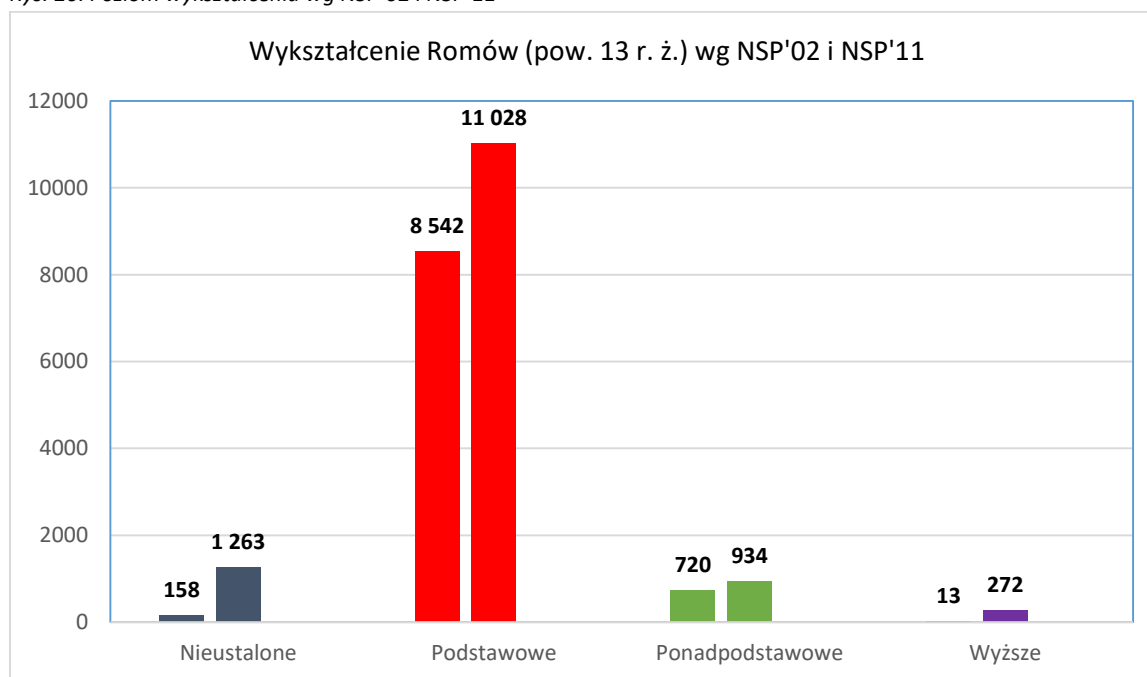
³²⁾ Tzw. przegląd śródkresowy z 2019 r. obniżył wartość wskaźnika z początkowych 28% do poziomu 20%.

2. Diagnoza sytuacji Romów w Polsce

2.1. Charakterystyka społeczno-ekonomiczna społeczności romskiej w Polsce wg spisów powszechnych z 2002 r. i 2011 r.

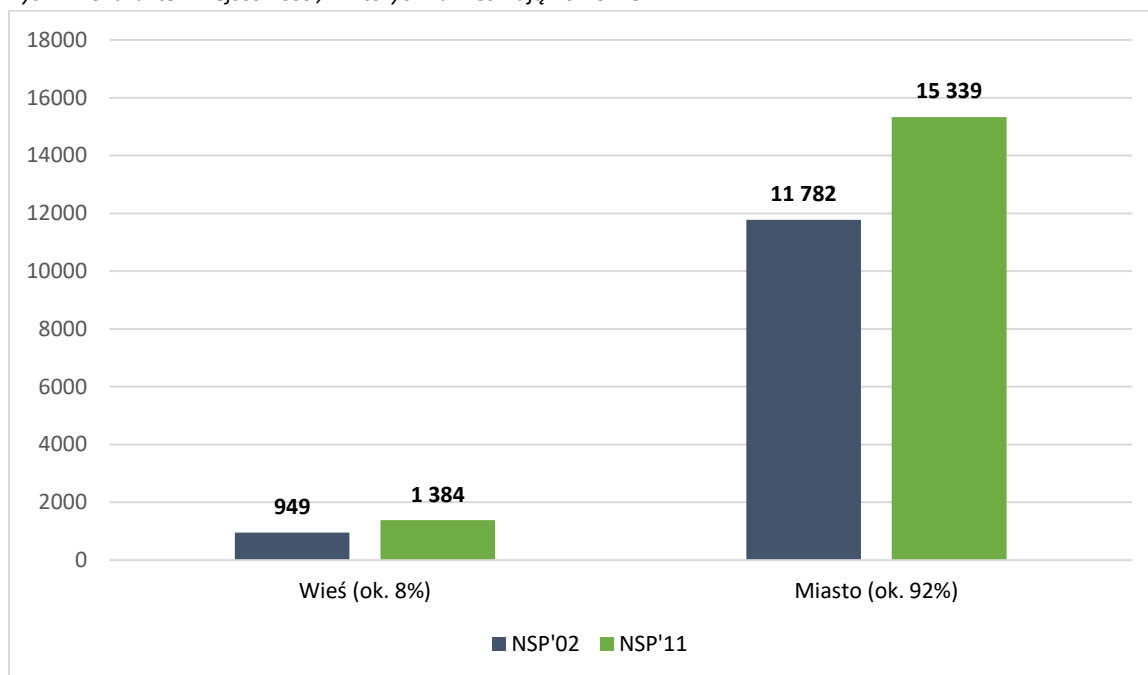
Romowie w Polsce są grupą najslabiej wykształconą (rys. 26). Symboliczny procent osób z wyższym wykształceniem, które stanowią głównie ludzie młodzi (efekt podejmowanych w poprzednich latach działań proedukacyjnych) wskazuje, że ta wąska grupa nie pełni roli wzorotwórczej. Nadal wiodącą rolę odgrywa tzw. starszyzna, a więc osoby najslabiej wykształcone, mające często negatywny stosunek do formalnego wykształcenia, wzmocniony złymi doświadczeniami z przeszłości, wyniesionymi ze szkół niedostosowanych do odmienności kulturowej, w tym językowej.

Rys. 26. Poziom wykształcenia wg NSP'02 i NSP'11

W przeciwieństwie do wielu krajów regionu Romowie w Polsce są grupą o charakterze miejskim (rys. 27), co jest istotnym czynnikiem umożliwiającym im swobodnym dostęp do usług publicznych. Zatem niekorzystanie z edukacji, ochrony zdrowia, rynku pracy itd. nie jest spowodowane brakiem fizycznego dostępu do infrastruktury i rynku usług, jak ma to miejsca w innych krajach regionu. Co więcej, relatywnie niewielka liczebność i w miarę równomierne rozproszenie na obszarze całego kraju nie generują problemu, tzw. „gettoizacji”, tj. dużej koncentracji na niewielkich obszarach. Niemniej, w pojedynczych przypadkach mamy do czynienia z taką koncentracją z wszystkimi negatywnymi konsekwencjami tego zjawiska. W związku z powyższym, w niniejszej strategii tam będą koncentrować się działania w obszarze mieszkalnictwa.

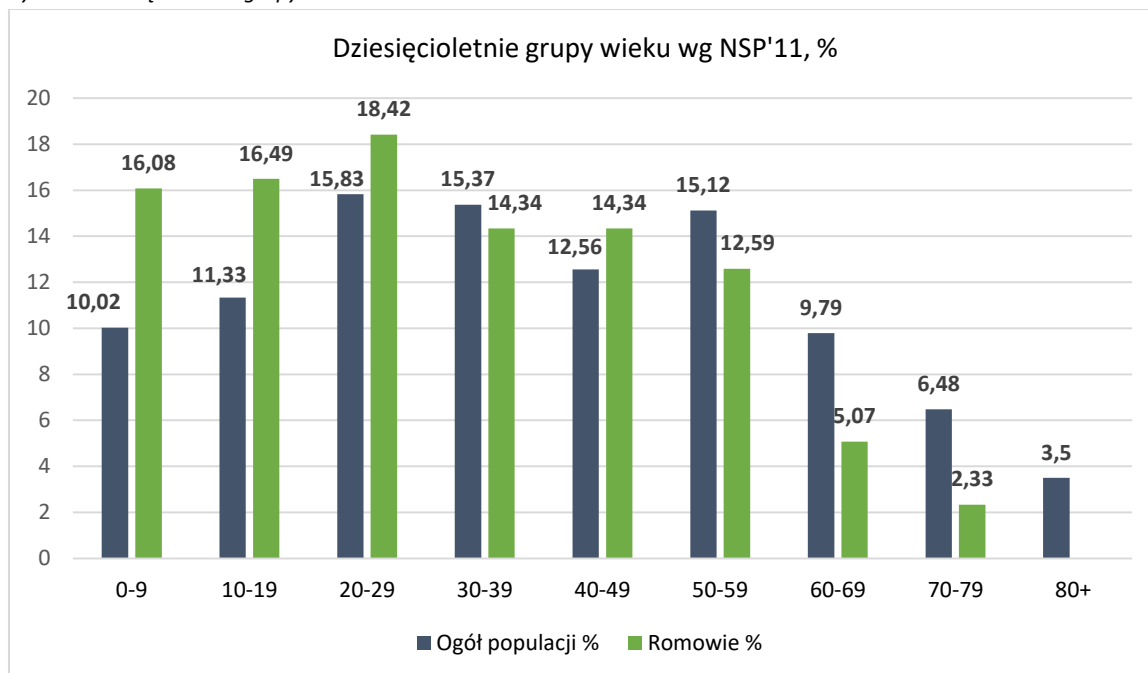
Rys. 27. Charakter miejscowości, w których zamieszkują Romowie

Analiza grup wiekowych wskazuje, że Romowie są najmłodszą społecznością Polski (oraz Europy), o zdecydowanie krótszej długości życia (rys 28.).

Z tego wynika, że niepodjęcie działań zwłaszcza wobec dzieci i młodzieży – z uwagi na szybszą zastępowalność pokoleń w tej grupie – będzie w nieodległej przyszłości potęgować problem wykluczenia. Dlatego też dzieci i młodzież romska stanowią w tej strategii szczególną grupę wsparcia.

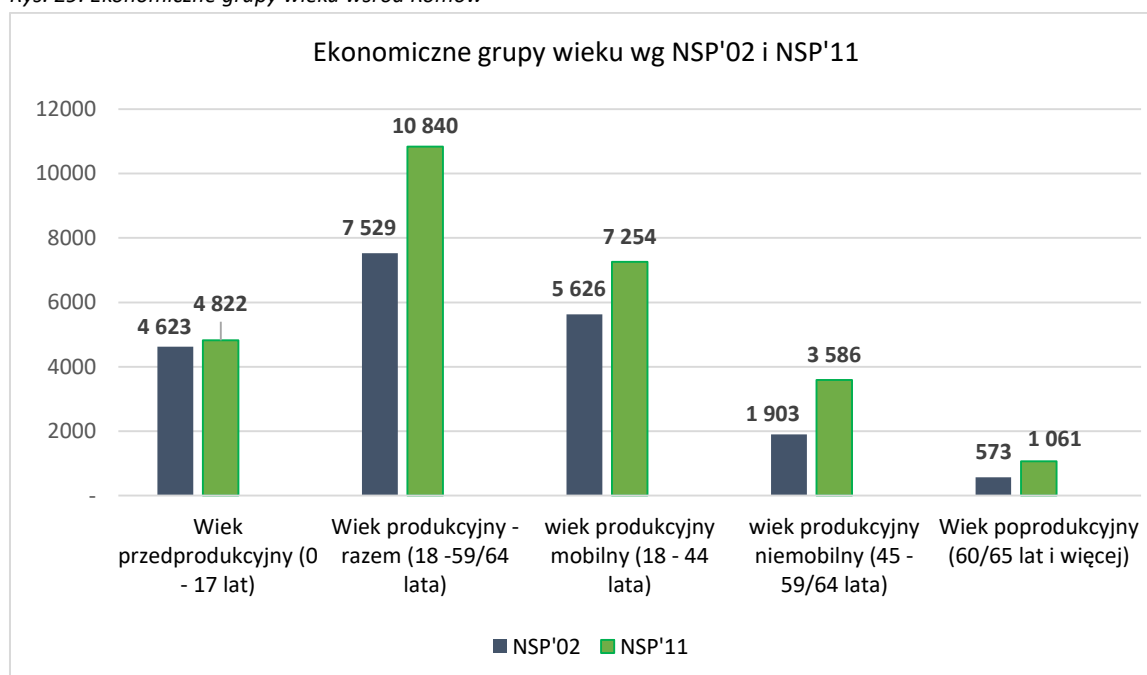
Rys. 28. Dziesięcioletnie grupy wieku

Ekonomiczne grupy wieku

Niska średnia wieku w grupie romskiej oraz krótsza średnia długość życia powodują, że największy odsetek populacji romskiej stanowią osoby w wielu produkcyjnym (rys. 29). Rodzi się zatem naturalna potrzeba zintensyfikowania działań ukierunkowanych na szybkie zdobywanie i podnoszenie kwalifikacji zawodowych oraz wsparcie procesu przechodzenia z systemu edukacji na rynek pracy np. poprzez szkolnictwo zawodowe. Jest to ważne w odniesieniu do grupy, w której tradycja nakazuje relatywnie wczesne założenie rodziny, zatem szybkie uzyskanie edukacji zawodowej umożliwi uzyskanie kwalifikacji zawodowych pozwalających na ekonomiczną samodzielność. Ponadto, skutki pandemii COVID-19 z początku 2020 r. wpłynęły negatywnie na rynek pracy, co uderza zazwyczaj w grupy najstabilniej wykształcone. Edukacja zawodowa może stanowić atrakcyjne dla Romów zabezpieczenie przed bezrobociem, a dla rynku – wzmocnienie bardzo dotkniętego skutkami pandemii np. sektora usług.

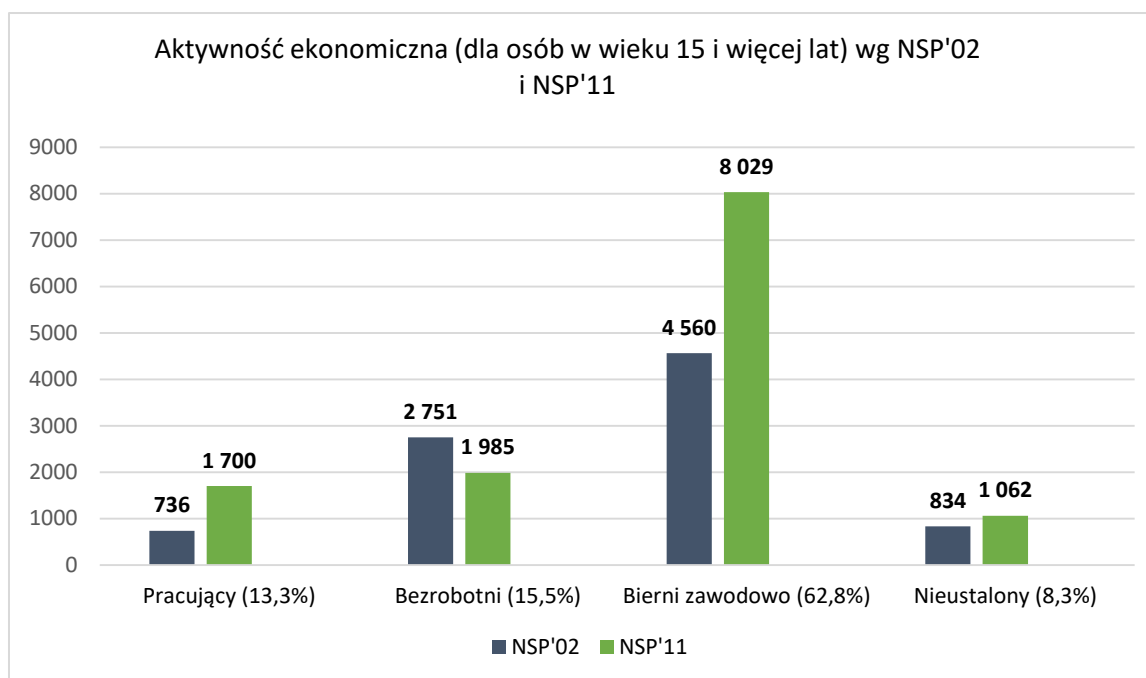
Rys. 29. Ekonomiczne grupy wieku wśród Romów

Wspomniany wcześniej długotrwały wysoki poziom bezrobocia w Polsce był jednym z czynników uniemożliwiających osobom z najniższym wykształceniem i niskimi kwalifikacjami zawodowymi wejście na rynek pracy. Dane spisowe (rys. 30) wskazują na niewielki odsetek osób pracujących (13,31%), podobny mu odsetek osób bezrobotnych (15,54%) i duży odsetek osób biernych zawodowo (62,58%)³³⁾. Ten ostatni odsetek może jednocześnie sygnalizować wielkość tzw. szarej strefy w tej grupie. Ukierunkowuje to wyzwania związane z rynkiem pracy, m.in. trudności z przejściem z szarej strefy do legalnej pracy. Szara strefa jest atrakcyjna dla tej grupy nie tylko z powodu nieopodatkowania dochodu czy ukrycia go w kontekście opieki społecznej, ale zatrudnienie „na czarno” umożliwia uzyskanie wyższego dochodu, nie wymaga formalności czy udokumentowania wykształcenia i kwalifikacji zawodowych.

Rys. 30. Aktywność ekonomiczna

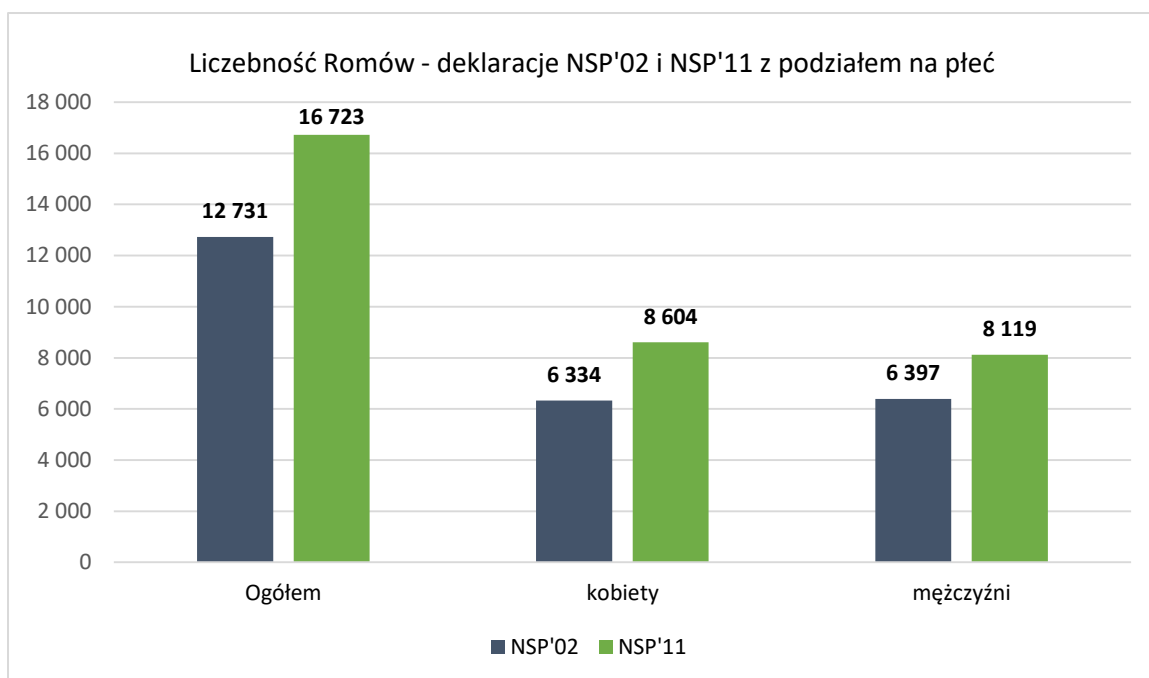
³³⁾ Udział procentowy dotyczy danych z NSP'11.

Proporcje płciowe w tej grupie są podobne jak w innych – z nieznaczną przewagą kobiet (rys. 31). Kobiety i dziewczęta romskie stanowią szczególną grupę wsparcia w niniejszej strategii z uwagi na ich narażenie na wielosektorową dyskryminację, przemoc domową itd. Swoistym paradoksem, obserwowanym zarówno w Polsce, jak i w innych krajach regionu jest fakt, że mimo iż kultura romska ma charakter wyraźnie patriarchalny i gerontokratyczny, w praktyce daje się obserwować szczególne zaangażowanie kobiet w projekty realizowane w poprzednich strategiach. Kobiety stanowią większość pracujących AER (74%)³⁴⁾ oraz większość studentów pochodzenia romskiego (67%).

Rys. 31. Liczebność z podziałem na płeć

³⁴⁾ Stan na styczeń 2020 r.

2.2. Ocena wsparcia skierowanego do społeczności romskiej w Polsce z PO WER oraz innych programów realizowanych na rzecz Romów

MRPiPS w 2019 r. zleciło ewaluację efektywności programów skierowanych dla Romów, ze szczególnym uwzględnieniem *Działania 2.7. PO WER*³⁵⁾. Przedmiotem ewaluacji był również *Program integracji 2014–2020* w kontekście komplementarności obu działań.

Generalne wnioski z ewaluacji odnoszące się do *Programu integracji 2014–2020* przedstawiają się następująco:

- ewaluatorzy uznali *Program integracji 2014–2020* za interwencję zawierającą potencjalnie skuteczniejszą formułę walki z wykluczeniem społeczności romskiej niż *Działanie 2.7.*, które jest tylko uzupełnieniem; z tego względu podobne działania powinny być kontynuowane,
- *Program integracji 2014–2020* postrzegany jest przez jego beneficjentów, zarówno wnioskodawców instytucjonalnych (JST) i organizacje pozarządowe (NGO), jak i Romów, jako szerszy i bardziej elastyczny oraz dostosowany do (relatywnie ograniczonych) kompetencji podmiotów romskich, i umożliwiający szybkie reakcje na specyficzne deficyty tej grupy,
- *Program integracji 2014–2020*, przyczynił się do ukształtowania potencjału wnioskodawców aplikujących do PO WER, który z kolei stwarza Romom możliwość uczynienia kolejnego kroku w procesie wejścia na rynek pracy,
- na poziomie lokalnym nie stwierdzono ani jednego przypadku synergii między projektami PO WER i działaniami *Programu integracji 2014–2020*, które składałyby się na lokalną politykę integracji Romów; wynika to m.in. z nieznaności *Działania 2.7. PO WER* wśród JST oraz ograniczonym zainteresowaniu JST poprawą sytuacji Romów; ewaluacja wprost mówi o braku wystarczającego

³⁵⁾ *Ocena wsparcia skierowanego do społeczności romskiej w Polsce z PO WER oraz innych programów realizowanych na rzecz Romów. Raport końcowy*, Warszawa 2019; Ewaluację wykonała firma *evalu 2004–2016 Agrotec Polska*; cytowane dane liczbowe odnoszą się do danych z badań uczestników projektów PO WER; zanalizowano 29 projektów ze zidentyfikowanymi 1 568 uczestnikami (zgodnie z zasadami EFS jeśli ten sam uczestnik brał udział w dwóch projektach, liczony jest jako 2 uczestników; liczba unikalnych użytkowników wynosiła 1 164, a liczba osób ostatecznie biorących udział w analizowanych projektach – 1 113. Próba badawcza wynosiła n=300.

zaangażowania JST w działania na rzecz Romów: *można wręcz mówić o ignorowaniu potrzeb Romów przez niektóre JST*³⁶⁾,

- na korzyść *Programu integracji 2014–2020* beneficjenci ostateczni oceniają zorientowanie na wspólnotę/rodzinę, nieobecne w PO WER, zorientowanym na indywidualny rozwój zawodowy,
- ewaluacja podkreśla znaczącą dla procesu integracji rolę AER (instytucji wypracowanej podczas poprzednich rządowych programów integracji).

Wnioski ewaluacji, odnoszące się do projektów PO WER oraz ogólnie beneficjentów ostatecznych (Romów) w kontekście skuteczności działań integracyjnych, które powinny być wzięte pod uwagę przy konstruowaniu kolejnych działań są następujące:

- wytworzyła się grupa regularnych i wielokrotnych uczestników projektów EFS (ok. 25% uczestników), przy czym o ile drugie uczestnictwo znacząco podnosi szanse zatrudnienia, to trzecie z kolei – już tylko w sposób nieznaczny; uczestnicy charakteryzują się większą otwartością na kontakty ze światem nieromskim, co zaobserwowano zwłaszcza wśród młodych kobiet,
- profil romskich uczestników projektów PO WER odbiegał od przeciętnej ogółu populacji romskiej: wykazywali oni przeciętnie lepsze wykształcenie i większy udział ich dzieci w edukacji szkolnej (przy średniej mniejszej liczbie posiadanych dzieci); można zatem uznać, że wsparcie PO WER nie trafia do grupy najbardziej potrzebujących (najgorzej wykształconych, z ponadprzeciętną liczbą dzieci, biernych itd.),
- dla rodzin wielodzietnych, biorących udział w projektach, ewentualne zatrudnienie nie jest konkurencyjne wobec dostępnych świadczeń socjalnych i rodzinnych,
- nie odnotowano uniezależnienia się uczestników projektów od świadczeń z pomocy społecznej; według deklaracji 82% respondentów w czasie, gdy rozpoczynali oni udział w projekcie, oni sami lub inne osoby w ich gospodarstwie domowym otrzymywały świadczenia (zasiłki, renta lub 500+), a 85% badanych potwierdziło otrzymywanie świadczeń w ciągu miesiąca przed realizacją badania,
- chociaż ewaluacja wprost potwierdziła, że Romowie wciąż potrzebują wsparcia pośrednika w kontaktach ze społecznością większościową, instytucja asystenta pracy, niezwykle wysoko oceniana przez uczestników (w tym realizatorów) projektów, z jednej strony przyczyniła się do efektywnego zrekrutowania i uczestnictwa ostatecznych beneficjentów (Romów), z drugiej strony: uzależniła ich od wsparcia asystenta nawet po zakończeniu projektu,
- wytworzyła się wąska grupa podmiotów uczestniczących w projektach finansowanych z EFS: wnioski składają wyspecjalizowane w pozyskiwaniu funduszy firmy szkoleniowe oraz organizacje pozarządowe (nie-romskie), które uczestniczyły we wcześniejszym PO KL; 29 analizowanych w ewaluacji wniosków było realizowanych przez 18 podmiotów, a liczba kluczowych osób, wskazanych do kontaktów wynosi 16,
- aktywność beneficjentów opiera się na kolejnych projektach adresowanych do Romów, realizowanych przez znane już uczestnikom organizacje; część uczestników nie uniezależniła się od wsparcia: projektodawcy pozostają dla nich łącznikiem ze światem kształcenia i pracy, nie można więc w tym przypadku mówić o osiągnięciu celów integracyjnych,
- ewaluacja wskazuje na konieczność wysyłania uczestników na różne ogólnodostępne kursy i szkolenia zawodowe, zamiast szkolenia ich w jednolitych grupach romskich,
- większość uczestników projektów pracuje w szarej strefie; problemem są także konta uczestników, często zajęte przez komorników,

³⁶⁾ *ibid.* str. 121.

- według ewaluatorów przypadki relacji na styku: PO WER i Regionalnych Programów Operacyjnych (np. projekty Ośrodków Pomocy Społecznej) są zróżnicowane: od konkurencji o uczestników po współpracę,
- słabością projektów romskich PO WER był brak analizy lokalnych rynków pracy – w ocenie ewaluatorów pożądana jest poprawa w tym zakresie,
- ewaluacja wprost formułuje potrzebę doskonalenia pracowników poradni psychologiczno-pedagogicznych w zakresie diagnozy dzieci wielojęzycznych i wielokulturowych (w tym dzieci romskich) oraz podjęcie działań na rzecz zapobiegania wypadaniu uczniów romskich z systemu oświaty, rozwiązywania problemów związanych z ich wypadnięciem z systemu oświaty oraz działań wspierających zdobywanie przez młodzież romską zawodu,
- ewaluacja zwraca uwagę na potencjał pracowników socjalnych pracujących z Romami, których wiedza i znajomość środowiska powinna być wykorzystana w przyszłych interwencjach,
- wyniki tej ewaluacji, podobnie jak wyniki ewaluacji *Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013*³⁷⁾ z 2011 r., wskazują, że zmieniło się podejście Romów do kwestii zdrowotnych i ta dziedzina nie wymaga szczególnych interwencji, poza edukacją prozdrowotną, związaną z promowaniem zdrowego stylu życia; należy odnotować niezdrowy tryb życia jako dominujący w tej społeczności wzór (dieta bogata w tłuszcze i cukry, brak aktywności fizycznej, palenie papierosów), skutkujący m.in. otyłością (związaną również z ubóstwem) i chorobami pochodnymi oraz wyraźnie krótszą średnią długością życia tej populacji,
- niskie wykształcenie jest barierą przy uzyskaniu wielu kwalifikacji; pożądane są ścieżki wspierające podjęcie/powrót do edukacji formalnej,
- ewaluacja podkreśla zainteresowanie przedsiębiorczością i samozatrudnieniem, gdyż praca najemna u przedsiębiorców niebędących Romami jest mniej atrakcyjna z punktu widzenia beneficjentów ostatecznych (Romów),
- konieczne są działania zachęcające pracodawców do zatrudnienia Romów,
- zatrudnienie cechuje się nietrwałością, co jest charakterystyczne dla osób o niskich kwalifikacjach; na perspektywy uzyskania stałego zatrudnienia negatywnie oddziałuje efekt substytucji pracy przez staże, zarówno wśród pracodawców (duża liczba stażystów, z wynagrodzeniem z projektów), jak i wśród beneficjentów ostatecznych (staż postrzegany jako praca zarobkowa, oczekiwanie na kolejny projekt/staż zamiast poszukiwania zatrudnienia na rynku),
- deklarowana przyczyną braku podejmowania stażu/zatrudnienia najczęściej (i wyłącznie w grupie kobiet) jest obowiązek opieki nad osobami zależnymi,
- wskazane bariery na drodze Romów do zatrudnienia to kulturowe czynniki wewnętrzne: niska waloryzacja edukacji formalnej, ograniczona chęć do wejścia w środowisko nieromskie, inne poczucie czasu (co rzutuje np. na planowanie), nierealistyczne – przy posiadanym poziomie wykształcenia – oczekiwania płacowe, co związane jest z wysokością otrzymywanych świadczeń, przekraczających oferowane wynagrodzenia; do zewnętrznych czynników należy zaliczyć postawy większości wobec tej grupy,
- zaledwie 6% uczestników nie szukało pracy z uwagi na przekonanie, że jako Romowie jej nie dostaną.

³⁷⁾ Raport końcowy z Badania ewaluacyjnego „Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce” realizowanego w ramach projektu „Q jakości – poprawa jakości funkcjonowania Programu Romskiego”, zrealizowanego w 2011 r. na zlecenie MSWiA przez Ośrodek Ewaluacji, Pozarządową Agencję Ewaluacji i Rozwoju oraz Stowarzyszeniem Biuro Obsługi Ruchu Inicjatyw Społecznych BORIS.

Ta ostatnia konstatacja ewaluacji przeczy (nadużywanej) tezie, że bierność Romów w poszukiwaniu pracy wynika głównie z negatywnych doświadczeń w kontaktach z pracodawcami. Analogiczny wniosek można także wysnuć ze wspomnianych wyżej badań APP, w których podobny odsetek Romów (średnia 5%) twierdzi, że przyczyną braku poszukiwania przez nich pracy jest odmowa przyjęcia oferty z uwagi na „bycie Romem”³⁸. Należy mieć świadomość, że teza o „nieprzyjmowaniu do pracy z powodów etnicznych”, niezależnie od trudnego do zweryfikowania stopnia jej prawdziwości, dezaktywizuje Romów i może służyć jako łatwe usprawiedliwienie nieodejmowania próby zmiany swojej sytuacji.

2.3. Informacja Najwyższej Izby Kontroli o wynikach kontroli: Realizacja przez gminy z Województwa Małopolskiego zadań w ramach Programu integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020³⁹⁾

Zdaniem NIK Program integracji 2014–2020 stanowi raczej kolejny element pomocy socjalnej i materialnej dla społeczności romskiej, utwierdzając członków tej społeczności w postawach roszczeniowych, zamiast skłaniać Romów do większej aktywności w poszczególnych dziedzinach życia społecznego. Romowie chętnie zgadzają się na objęcie ich projektami, które zapewniają bezpośrednie korzyści materialne, natomiast na ogół nie są zainteresowani zadaniami wymagającymi ich zaangażowania, jak udział dzieci w zajęciach dodatkowych, uczestnictwo w kursach podnoszących kwalifikacje zawodowe, czy podjęcie stałej pracy.

W ocenie NIK, pomimo iż wydatkowanie środków publicznych w ramach *Programu integracji 2014–2020* odbywało się zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa, to działania podejmowane na rzecz społeczności romskiej przez gminy nie były w pełni skuteczne, chociaż w kontrolowanych gminach liczba Romów wynosi zaledwie 827 osób, co stanowi między 0,5% a 1,3% populacji tych gmin. Co więcej, w przypadku niektórych gmin znaczna część środków będąca w dyspozycji opieki społecznej jest przeznaczanych na zasiłki właśnie dla Romów, a ich kwota (ok. 6 mln zł) przekroczyła kwotę środków na realizację zadań w ramach *Programu Integracji 2014–2020* (ok. 4 mln zł). Mimo tych dysproporcji, wskazujących palącą potrzebę działań naprawczych, żadna ze skontrolowanych gmin nie opracowała lokalnego programu integracji społecznej Romów. Zadania realizowane przez gminy miały charakter pomocy doraźnej, a nie systemowej. W 7 na 9 kontrolowanych urzędów gmin nie wyznaczono komórki odpowiedzialnej za koordynację zadań związanych z tą społecznością.

W dziedzinie *Edukacja* wciąż nie osiągnięto widocznej poprawy frekwencji i wyników w nauce dzieci, np. średnia ocen uczniów romskich mieściła się w przedziale od 2,3 do 3,0, w tym z języka polskiego od: 2,0 do 2,7. Efektem podjętych zadań była przede wszystkim poprawa statusu materialnego uczniów romskich. Gminy nie podejmują (lub nie podejmują skutecznie) działań zmierzających do wyegzekwowania realizacji obowiązku szkolnego przez uczniów romskich (np. w gminie Łącko 23 uczniów nie realizowało obowiązku szkolnego). Intensyfikacji wymaga edukacja przedszkolna dla dzieci romskich.

³⁸⁾ <https://fra.europa.eu/en/publications-and-resources/data-and-maps/survey-discrimination-and-social-exclusion-roma-eu-2011>

³⁹⁾ Kontrola za okres 2014-wrzesień 2016 r. została przeprowadzona w 9 gminach województwa małopolskiego: Krościenko nad Dunajcem, Limanowa, Łącko, Nowy Targ, Ochoznica Dolna, Szafłary oraz gmina miejska Limanowa. Choć dotyczyła specyficznego województwa (największa liczba Romów w najtrudniejszej sytuacji ekonomicznej) jej wnioski w dużej mierze dadzą się odnieść do innych województw i gmin.

W dziedzinie *Praca* oferowane możliwości zatrudnienia miały charakter incydentalny i dotyczyły głównie prac czasowych.

W odniesieniu do działań z dziedziny *Zdrowie* kontrolowane podmioty wskazywały brak zainteresowania takimi formami opieki (np. pielęgniarstwa środowiskowego) przez społeczność romską.

Przedmiotem krytyki NIK stał się zakup nieruchomości na potrzeby rodzin romskich w innej niż wnioskująca gminie. NIK zaleca doprecyzowanie zapisów dotyczących takiego rozwiązania.

NIK zaleca powiązanie działań z pewnymi zobowiązaniami beneficjentów, np. wsparcie edukacyjne z realizacją obowiązku szkolnego, pomoc mieszkaniową z uczestnictwem w kursach zawodowych itp.

2.4. Czwarta opinia Komitetu Doradczego Konwencji Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych i etnicznych w sprawie Polski⁴⁰⁾

Komitet Doradczy w swojej opinii w zaleceniach natychmiastowego działania wskazuje na konieczność kontynuacji krajowej strategii; zwiększenia liczby AER w szkołach oraz poprawy ich wynagrodzenia; zwiększenia uczestnictwa dzieci romskich w edukacji, zwłaszcza na etapie kształcenia ponadpodstawowego. Jako jedną z barier identyfikuje wczesne zawieranie małżeństw oraz ograniczony udział dzieci romskich w edukacji przedszkolnej.

Komitet zauważa, że *Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020* przyniósł widoczne korzyści. Jednocześnie wskazuje konieczność wzmocnienia mechanizmów konsultacji na poziomie lokalnym.

Komitet zwraca uwagę na konieczność gromadzenia zdezagregowanych danych w zakresie mieszkalnictwa i pracy. Jako wymagającą pilnej interwencji wskazuje sytuację Romów w Maszkowicach.

2.5. Spotkania konsultacyjne dotyczące doświadczeń z realizacji Programu Integracji na poziomie – województwa i poziomie lokalnym

W toku spotkań konsultacyjnych z uczestnikami dotychczasowych programów oraz Pełnomocnikami wojewodów ds. mniejszości narodowych i etnicznych uzgodniono, że podstawowe mankamenty realizacji systemów wsparcia dla Romów wynikają z:

- braku systemowego podejścia do sprawy na poziomie lokalnym,
- zbyt późnego przekazywania środków realizatorom projektów (wykonawcom zadań) przez Ministerstwo Finansów,
- ograniczenia terminu realizacji zadania w przypadku projektów finansowanych przez MEN,
- ograniczenia przekazywania środków zwiększonej subwencji oświatowej bezpośrednio do szkół, w których uczą się dzieci romskie.

⁴⁰⁾Przyjęta w dniu 6 listopada 2019 r.; wersja polska dostępna na stronie Rady Europy pod adresem: <https://rm.coe.int/4th-op-poland-pl/1680998acb> oraz na stronie MSWIA pod adresem: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/konwencja-ramowa-rady/raporty-dla-sekretarza/-ivreport/10989,IV-Raport-dla-Sekretarza-Generalnego-Rady-Europy-z-realizacji-przez-Rzeczpospoli.html>

Procedura oceniana jest pozytywnie, nawet w odniesieniu do mniej doświadczonych organizacji romskich⁴¹⁾, korekty wymaga natomiast wniosek aplikacyjny.

2.6. Analiza SWOT dotychczasowych działań na rzecz Romów

Podsumowując doświadczenia realizacji *Programu Integracji 2014–2020*, wynikające zarówno z uwag realizatorów (wykonawców zadań), jak też kontroli i niezależnych ewaluacji, należy zwrócić uwagę na poniższe wnioski, które znajdują odzwierciedlenie w działaniach przewidzianych do 2030 r.

Rys. 32. Analiza SWOT Programu Integracji 2014–2020

<p>Mocne strony:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ poprawa sytuacji edukacyjnej, ▪ stworzenie sieci AER oraz uczynienie tej funkcji oficjalnym zawodem w Polsce, ▪ poprawa uczestnictwa uczniów romskich w edukacji przedszkolnej oraz edukacji podstawowej, ▪ zmniejszenie odsetka uczniów romskich w szkołach specjalnych, ▪ upodmiotowienie i aktywizacja obywatelska Romów, ▪ wprowadzenie tej grupy etnicznej na stałe do agendy działań różnych instytucji publicznych. 	<p>Słabe strony:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ niski poziom wykształcenia; mimo prowadzonych działań średnia ocen oscyluje na poziomie dopuszczającej, ▪ brak efektywnego zaangażowania wielu JST w systemowe działania na rzecz Romów; wyrazem tego braku zaangażowania był brak lokalnych, systemowych strategii, mimo że wg raportu NIK – gminy dysponują bardzo dobrym rozpoznaniem sytuacji tej grupy; na korzyść dotychczasowych działań <i>Programu Integracji 2014–2020</i> należy zaliczyć zorientowanie działań na rodzinę; takie podejście zostanie utrzymane w kolejnych latach, ▪ konieczność wyodrębnienia określonych działań skierowanych do szczególnych grup wsparcia, tj.: kobiet i dziewcząt romskich, młodzieży romskiej oraz AER, ▪ zarówno w <i>Programie Integracji 2014–2020</i>, jak i w działaniach projektów EFS wyraźnie można zaobserwować tę samą grupę uczestników. Świadczy to z jednej strony o istnieniu grupy aktywnie poszukującej wsparcia, z drugiej – o potrzebie poszukiwania i zaktywizowania innych członków tej społeczności i włączenia ich w działania nie tylko w postaci pasywnych odbiorców, ▪ ograniczeniem aktywności prozawodowej – zwłaszcza w środowisku rodzin wielodzietnych – może być tzw. „pułapka świadczeń”, ▪ należy zwrócić szczególną uwagę w działaniach, aby AER czy funkcjonujący asystenci środowiskowi nie stali się „proteżą samodzielności”, wyręczając lokalną społeczność romską w samodzielnym poszukiwaniu istniejących możliwości: asystent ma pomagać – nie wyręczać, ▪ realizowane działania powinny unikać dublowania istniejących ogólnodostępnych usług – w miejsce działań w wersji „dla Romów” powinno się ułatwiać dostęp do nich,
---	---

⁴¹⁾ Jaw Dikh Fundacja Sztuki, Raport z monitoringu społeczeństwa obywatelskiego w sprawie wdrożenia krajowej strategii integracji Romów w Polsce. Koncentracja na strukturalnych i horyzontalnych warunkach wstępnych dla pomysłnej realizacji strategii, czerwiec 2018, s. 12; raport przygotowany dla KE, s. 16.

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wyzwaniem pozostaje szara strefa; remedium na ograniczenie tego zjawiska w pewnej perspektywie czasowej pozostaje szkolnictwo zawodowe i sfera usług, która może być zachętą do działalności gospodarczej, zwłaszcza dla najmłodszego pokolenia, ▪ problem poprawy warunków mieszkaniowych wymaga doprecyzowania w sytuacji zakupu nieruchomości na terenie innej gminy.
<p>Szanse:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ zainteresowanie Romów kontynuacją Programu, ▪ uzyskane dotychczas doświadczenie i sieć partnerów, ▪ monitorowanie sytuacji Romów przez organizacje międzynarodowe i wymiana doświadczeń na arenie międzynarodowej, ▪ dalsza stopniowa poprawa sytuacji edukacyjnej, ▪ stworzenie systemu standaryzacji pracy AER, ▪ wzrost świadomości kulturowej i aktywizacja obywatelska Romów, ▪ poprawa sytuacji mieszkaniowej. 	<p>Zagrożenia:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ osłabienie gospodarki wskutek pandemii COVID-19 i ograniczenie możliwości budżetowych państwa, ▪ brak wystarczającego zaangażowania JST w działania na rzecz Romów, ▪ bierność społeczności romskiej, ▪ brak innowacyjności w podejściu do rozwiązania problemów tej grupy.

3. Polityki publiczne, mające znaczenie w kontekście działań na rzecz Romów

Program integracji 2021–2030, którego koordynatorem jest MSWiA, obejmuje kluczowe dla integracji społecznej Romów w Polsce główne dziedziny interwencji, jakimi są: szeroko rozumiana edukacja oraz poprawa sytuacji mieszkaniowej rodzin żyjących w substandardowych warunkach mieszkaniowych.

Niezależnie od *Programu integracji 2021–2030*, w ramach kompetencji innych organów państwa, znajdują się kwestie równie istotne dla funkcjonowania przedstawicieli tej grupy w życiu społecznym i gospodarczym.

3.1. Polityka społeczna

Wśród polityk mających największy wpływ na poprawę sytuacji społeczności romskiej w ostatnich latach należy wymienić:

- rządowy program demograficzny *Rodzina 500+* (funkcjonujący od 2016 r.), przyznający co miesiąc świadczenie w wys. 500 zł (ok. 117 €)⁴²⁾ na każde dziecko; jego relatywnie największymi beneficjentami – z uwagi na wielodzietny model rodziny – stali się Romowie,
- rządowy program *Dobry start* (funkcjonujący od 2018 r.): świadczenie w wys. 300 zł (ok. 70 €)⁴³⁾ przysługuje raz w roku na dziecko do 20. roku życia (lub 24. roku życia w przypadku osób z orzeczeniem o niepełnosprawności)
- rządowy program *Mama 4+* (od 2019 r.), zgodnie z którym, matki, które urodziły i wychowały przynajmniej czworo dzieci, będą miały prawo do tzw. rodzicielskiego świadczenia uzupełniającego (w praktyce: odpowiednika najniższej emerytury). Program ten w zasadniczy sposób zmienia sytuację kobiet romskich, często niemających żadnych szans na wypracowanie świadczeń emerytalnych z uwagi na zjawisko wczesnych małżeństw.

Stosowne informacje dla pełnego oglądu sytuacji Romów w Polsce niżej wymienione agendy państwa, będą przedstawiać ministrowi właściwemu ds. wyznań religijnych i mniejszości narodowych i etnicznych. Przedstawiciele tych organów zasiadają w KWRiMNiE oraz w jej podkomisji, tj. Zespole ds. Romskich, zatem kwestie związane z integracją Romów nie są dla tych instytucji nowymi zadaniami. Natomiast, *novum* w stosunku do poprzednich programów integracji jest uporządkowanie i włączenie systematycznej wymiany informacji dotyczących Romów do mechanizmu zbierania przez DWRMNiE danych i informacji.

3.2. Rynek pracy

Głównym narzędziem polityki aktywizacji zawodowej Romów pozostają środki pochodzące z funduszy strukturalnych, w tym zwłaszcza z Europejskiego Funduszu Społecznego 2021–2027, zwanego dalej „EFS+”. *Program integracji 2020–2030* stanowi spełnienie warunku podstawowego dla EFS+ jako przygotowanie ram strategicznych integracji społeczności romskiej w Polsce. Zgodnie z zaleceniem KE oraz wypracowanym w Polsce w poprzednich okresach programowania (w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki w latach 2007–2013 oraz Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja

⁴²⁾ Dla potrzeb niniejszego dokumentu średni kurs € za lata 2016-2019 r. wg kursów NBP określono na 1€= 4,26 zł.

⁴³⁾ Dla potrzeb niniejszego dokumentu średni kurs € za lata 2018-2019 r. wg kursów NBP określono na 1€= 4,24 zł.

Rozwój w latach 2014–2020) modelem wsparcia społeczności romskiej środki EFS+ będą miały charakter komplementarny do działań *Programu integracji 2020–2030* w odniesieniu do integracji, aktywnego uczestnictwa, promowania równych szans i aktywizacji społeczno-ekonomicznej oraz zawodowej osób wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, w tym Romów.

Organ dysponujący środkami ESF+ na aktywizację zawodową Romów w perspektywie 2021–2027 będzie corocznie przekazywał MSWiA dane dotyczące wykorzystania środków na wsparcie społeczności romskiej.

3.3. Bezpieczeństwo – przestępstwa z nietolerancji, ksenofobii i nienawiści

Monitorowanie przestępstw z nienawiści⁴⁴⁾ realizowane jest, między innymi, przez Komendę Główną Policji. Z kolei monitorowanie liczby wyroków sądowych w tym zakresie – przez MS. Obie instytucje będą corocznie przekazywać DWRMNIe statystykę dotyczącą ww. przestępstw w odniesieniu do mniejszości romskiej.

Polska Policja od wielu lat prowadzi aktywną politykę uwrażliwiania m.in. funkcjonariuszy na prawa człowieka, organizuje liczne szkolenia dotyczące tej problematyki (lub uczestniczy w nich), a ustanowieni w Policji pełnomocnicy ds. ochrony praw człowieka współpracują z pełnomocnikami wojewodów. KGP prowadzi również działania, w tym szkoleniowe, mające na celu zwiększanie skuteczności ścigania przestępstw z nienawiści popełnianych na tle m.in. różnic narodowościowych, etnicznych i rasowych. KGP corocznie będzie corocznie przekazywać do DWRiMNIe informacje o prowadzonych w tym zakresie działaniach i szkoleniach dotyczących poszanowania praw człowieka i niedyskryminacji osób należących do społeczności romskiej oraz skutecznego ścigania przestępstw z nienawiści wymierzonych w tę grupę. Z uwagi na funkcjonującą od wielu lat dobrą praktykę wzajemnego uczestnictwa w szkoleniach podejmujących temat mniejszości narodowych i etnicznych, należy utrzymać współpracę na poziomie centralnym, regionalnym i lokalnym między ww. Pełnomocnikami.

Ponadto warto zauważyć, że w opinii Romów relacje między tą społecznością a Policją uległy wyraźnej poprawie: *Romskie NGOsy i liderzy romscy nie zgłaszali przypadków złego, dyskryminującego działania Policji, prokuratorów czy sędziów. Z wypowiedzi Romów (głównie z terenu Małopolski) wynika, że dzielnicowi pracujący na ich terenach traktują ich dobrze i są pomocni*⁴⁵⁾.

3.4. System nieodpłatnej pomocy prawnej

Od 1 stycznia 2016 r. funkcjonuje finansowany ze środków publicznych system nieodpłatnej pomocy prawnej⁴⁶⁾, świadczonej w punktach utworzonych w tym celu przez starostów. Punkty są prowadzone przez adwokatów lub radców prawnych oraz przez organizacje pozarządowe. Celem ustawy jest zagwarantowanie dostępu do podstawowych usług prawniczych grupie (beneficjentom), która z uwagi na swój status materialny lub sytuację życiową nie mają możliwości uzyskania profesjonalnej pomocy prawnej na etapie przedsądowym.

⁴⁴⁾ art.: 118 §1, 118 §2, 118 §3, 118a §1, 118a §2, 118a §3, 119 §1, 126a, 126b §1, 126b §2, 195 §1, 195 §2, 196, 256 §1, 256 §2 i 257 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2020 r. poz. 1444, z późn. zm.).

⁴⁵⁾ *ibid.* s. 19.

⁴⁶⁾ Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej (Dz.U. 2020 r. poz. 2232).

Z dniem 1 stycznia 2019 r., w związku z nowelizacją ww. ustawy:

- poszerzono zakres nieodpłatnej pomocy prawnej (wprowadzono możliwość sporządzenia projektu pisma w postępowaniu przygotowawczym, administracyjnym, sądowym lub sądowno-administracyjnym),
- wprowadzono nowe nieodpłatne usługi pomocowe: nieodpłatne poradnictwo obywatelskie (beneficjenci otrzymują udzieloną w sposób zrozumiały dla zwykłego obywatela pomoc, w tym dotyczącą załatwienia czynności urzędowych lub rozwiązania życiowych problemów, na przykład w zakresie spłaty kredytów lub wyjścia ze spirali zadłużenia),
- wprowadzono nieodpłatną mediację,
- rozszerzono krąg beneficjentów nieodpłatnej pomocy (do uzyskania nieodpłatnie pomocy uprawniona jest każda osoba fizyczna, a także osoba fizyczna prowadząca jednoosobową działalność gospodarczą (od dnia 16 maja 2020 r.), która złoży pisemne oświadczenie, że nie jest w stanie ponieść kosztów odpłatnej pomocy prawnej),
- usprawniono system udzielania nieodpłatnych usług pomocowych (po umówieniu telefonicznym lub mailowym terminu wizyty, usługi pomocowe są udzielane w punktach według kolejności zgłoszeń na dyżurach; dyżury w punktach trwają, co najmniej 4 godziny dziennie, w przeciętnym wymiarze 5 dni w tygodniu),
- edukacja prawna w każdym powiecie (wprowadzono tu obowiązek organizowania przynajmniej raz w roku akcji edukacyjnych przez organizacje pozarządowe, które prowadzą nieodpłatną pomoc prawną lub świadczą nieodpłatne poradnictwo obywatelskie),
- wprowadzono ułatwienia w korzystaniu z systemu usług pomocowych dla osób niepełnosprawnych ruchowo i doświadczających trudności w komunikowaniu się,
- zagwarantowano najwyższe standardy obsługi (poprzez wielostopniowy system wewnętrznej kontroli jakości, kontroli przez starostwa powiatowe, urzędy wojewódzkie oraz nadzór samorządów prawniczych, ankiety satysfakcji),
- zintegrowano usługi pomocowe z innymi formami bezpłatnego poradnictwa (jeżeli przedstawiony przez beneficjenta problem nie może być rozwiązany w całości lub w części poprzez udzielenie nieodpłatnej pomocy prawnej albo porady obywatelskiej, to udzielający porady jest obowiązany poinformować o możliwościach uzyskania innej stosownej pomocy w jednostkach nieodpłatnego poradnictwa ujętych na liście sporządzanej przez starostę, np. w poradni psychologicznej, pedagogicznej, w powiatowym centrum pomocy rodzinie).

Usprawnione systemowe wsparcie poradnictwa prawnego i obywatelskiego wpisuje się w zdiagnozowane w poprzednich programach integracji przez biura porad obywatelskich potrzeby społeczności romskiej. Potrzeby dotyczą przede wszystkim porad dla osób zadłużonych, porad w sprawach mieszkaniowych, informacji w zakresie zabezpieczenia społecznego oraz doradztwa wynikającego z aktualnych ważnych problemów społecznych.

To rozwiązanie stwarza możliwość funkcjonującym w 16 województwach Pełnomocnikom wojewodów, współpracującym z JST przy realizacji niniejszej strategii, wskazania opisanych wyżej możliwości w przypadku potrzeby nieodpłatnego uzyskania pomocy prawnej przez Romów.

3.5. Wspieranie kultury

Wspieranie kultury mniejszości romskiej na szczeblu centralnym odbywa się dwutorowo: poprzez dotacje MSWiA oraz MKDniS.

MSWiA

MSWiA wspiera kulturę etnicznej mniejszości romskiej poprzez udzielanie dotacji na realizację zadań mających na celu ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych oraz zachowanie i rozwój języka regionalnego, o których mowa w art. 18 ust. 2 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (Dz. U. z 2017 r. poz. 823).

Regularnie udzielane są dotacje MSWiA o charakterze podmiotowym (na bieżące funkcjonowanie organizacji pozarządowych mniejszości romskiej) oraz celowym (na wsparcie konkretnych przedsięwzięć realizowanych na rzecz tej mniejszości). Okazjonalnie, w miarę napływania wniosków oraz dostępności odpowiednich środków budżetowych, udzielane są także dotacje na realizację inwestycji⁴⁷⁾.

Jako przykłady cyklicznie wspieranych przez MSWiA zadań mających na celu ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości kulturowej mniejszości romskiej wskazać można np. następujące zadania:

1. *Szlakiem Martyrologii Romów* – realizowane przez Integracyjne Stowarzyszenie SAWORE (łącznie ok. 80 tys. zł w latach 2015–2020),
2. *Dni Kultury Romskiej* – realizowane przez Stowarzyszenie Na Rzecz Społeczności Romskiej „Zefiryn” (łącznie ok. 56 tys. zł w latach 2017–2020),
3. *Międzynarodowy Dzień Pamięci o Zagładzie Romów* – obchody rocznic likwidacji tzw. *Zigeunerlager* – realizowane przez Stowarzyszenie Romów w Polsce (łącznie ok. 369 tys. zł w latach 2015–2020),
4. *Międzynarodowe Spotkania Zespołów Cygańskich Romane Dyvesa* – realizowane przez Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Papuszy w Gorzowie Wielkopolskim (łącznie 592 tys. zł w latach 2015–2020),
5. *Dni Kultury Romskiej w Krakowie* – realizowane przez Towarzystwo Krzewienia Kultury i Tradycji Romskiej „KAŁE JAKHA” (łącznie ok. 525 tys. zł w latach 2015–2020),
6. *Wydawanie gazety romskiej „Romano Atmo – Cygańska Dusza”* – realizowane przez Związek Romów Polskich (łącznie ok. 721 tys. zł w latach 2015–2020),
7. *Cztery strony świata* – realizowane przez Centrum Doradztwa i Informacji dla Romów w Polsce (łącznie ok. 152 tys. zł w latach 2015–2020),
8. *Biesiada cygańsko-słowiańska połączona z konkursem piosenki* – realizowana przez Królewską Fundację Romów (łącznie 325 tys. zł w latach 2017–2020).

Ogólnie z części 43 budżetu państwa, której dysponentem jest obecnie Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji, na realizację ww. „zadań kulturowych” udzielono 209 dotacji w łącznej wysokości blisko 6,6 mln zł.

MKDNiS

MKDNiS, w ramach swoich ustawowych zadań, corocznie wspiera projekty kulturalne, w tym realizowane przez organizacje mniejszości romskiej.

⁴⁷⁾ Przykładowo w 2018 r. Stowarzyszeniu Romów w Polsce udzielono dotacji na realizację zadania pn. „Adaptacja pomieszczeń przyziemia na archiwum RIH, dodatkowe sale wystawiennicze oraz pomieszczenia socjalne - kontynuacja zadania” w wysokości 388 790 zł.

4. Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030

4.1. Wprowadzenie

Podstawa prawna

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w art. 35 gwarantuje obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych prawa do zachowania i rozwoju własnej kultury, a także do uczestnictwa w rozstrzygnięciu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej.

Podstawą prawną niniejszego Programu jest:

- 1) art. 18 ust. 1 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych oraz o języku regionalnym, która nakłada na organy państwa obowiązek wspierania integracji obywatelskiej i społecznej:

1. Organy władzy publicznej są obowiązane podejmować odpowiednie środki w celu wspierania:
1) (...);
2) integracji obywatelskiej i społecznej.
2. Środkami, o których mowa w ust. 1, mogą być w szczególności dotacje celowe lub podmiotowe na:
10) inne zadania zmierzające do osiągnięcia celów, o których mowa w ust. 1, w szczególności realizowane w ramach programów wieloletnich.

- 2) art. 136 ust. 1 i 2 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych:

1. Ustawa budżetowa może określać, w ramach limitów wydatków na rok budżetowy, limity wydatków na programy wieloletnie.
2. Programy wieloletnie są ustanawiane przez Radę Ministrów w celu realizacji strategii przyjętych przez Radę Ministrów, w tym w zakresie obronności i bezpieczeństwa państwa. Rada Ministrów, ustanawiając program, wskazuje jego wykonawcę.

Ocena warunkowości

Zarówno w krajach UE, jak i innych, w tym kandydujących do członkostwa w UE, Romowie pozostają w niekorzystnej sytuacji społeczno-ekonomicznej, co legło u podstaw wpisania krajowych strategii integracji Romów, jako jednego z warunków uzyskania środków unijnych⁴⁸⁾ w okresie 2014–2020. Podobne założenie towarzyszy kolejnemu okresowi programowania funduszy UE na lata 2021–2027⁴⁹⁾. W maju 2018 r. KE opublikowała komunikat w sprawie tzw. Wieloletnich Ram Finansowych (WRF) na okres 2021–2027 oraz przedstawiła propozycję pakietu legislacyjnego dla polityki spójności oraz innych funduszy na lata 2021–2027. Przedstawiono w nim zarówno warunki podstawowe dla celów polityki spójności 2021–2027, jak i warunki horyzontalne oraz warunki tematyczne. Spełnienie warunków horyzontalnych warunkuje uruchomienie całej interwencji w ramach polityki spójności, natomiast spełnienie warunków tematycznych jest konieczne dla umożliwienia współfinansowania

⁴⁸⁾ Wieloletnie Ramy Finansowania 2014-2020

⁴⁹⁾ Wieloletnie Ramy Finansowania 2021-2027

działań wpisujących się w dany cel polityki. Krajowe strategie integracji Romów wskazano, jako jeden z warunków (4.5.).

Zgodność z dokumentami strategicznymi

Program integracji 2021–2030 jest zgodny z następującymi dokumentami strategicznymi państwa, tj.:

▪ **Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)⁵⁰⁾**

Program integracji 2021–2030 wprost wpisuje się w cele głównej strategii rozwojowej Polski, określającej cele i kierunki rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, regionalnym i przestrzennym. Strategia ta zawiera rekomendacje dla polityk publicznych.

Przyjmuje ona, że główną siłą napędową rozwoju i priorytetem publicznym jest spójność społeczna, a redukcja nierówności w dochodach jest warunkiem zrównoważonego i długotrwałego rozwoju gospodarek.

Skuteczna realizacja szeroko pojętej polityki społeczno-gospodarczej to zdolność włączania w procesy rozwojowe jak najszerszych grup społecznych. Celem głównym projektowanych działań rozwojowych jest stworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym wzroście spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym. Spójność społeczna zdefiniowana jest, jako równy dostęp do dobrej jakości usług społecznych, a także wyrównywanie poziomu i warunków zatrudnienia. W kontekście społeczności romskiej należy wymienić działania *Celu szczegółowego II: Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony; Obszar: Spójność społeczna*.

Strategia zrównoważonego rozwoju, jako wyzwanie wskazuje wsparcie osób najbardziej potrzebujących i wykluczonych z życia społeczno-gospodarczego, kładąc nacisk nie tylko na działania redystrybucyjne, prowadzące do łagodzenia ubóstwa związanego z poziomem dochodów, lecz przede wszystkim na działania aktywizujące, umożliwiające powszechne uczestnictwo w różnych sferach życia społeczno-gospodarczego.

Kluczowe w zapewnieniu spójności społecznej jest zwiększanie szans zatrudnienia poprzez dostosowanie treści i procesu kształcenia do oczekiwań rynku pracy. Oznacza to m.in. dokonanie zmian w systemie edukacji, w tym w szczególności szkolnictwa zawodowego i szkolnictwa wyższego, i dopasowanie do zmieniających się potrzeb rynku pracy i warunków gospodarczych kraju. Jest to istotne w kontekście zmieniającej się struktury zatrudnienia – ubywania miejsc pracy w sektorze rolnictwa i w przemyśle oraz wzrostu liczby miejsc pracy w sektorze usług, szczególnie specjalistycznych. Utrzyma się popyt na wykwalifikowaną siłę roboczą, zmniejszy się popyt na proste prace, niewymagające wysokich kwalifikacji. Wobec tych zjawisk strategia rozwoju zakłada nowy model współpracy szkolnictwa zawodowego z gospodarką, w tym m.in. kształcenie połączone z praktyką zawodową u pracodawcy, aktywny udział przemysłu w przygotowaniu programów nauczania, rozwój Centrów Kształcenia Praktycznego, modułowej oferty edukacyjnej, kwalifikacyjnych kursów zawodowych.

Oczekiwanym efektem realizacji *Strategii* będzie wzrost zamożności Polaków oraz zmniejszenie liczby osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Pozostawienie narastających dysproporcji

⁵⁰⁾ Uchwała nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie przyjęcia Strategii na rzecz odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20170000260>

w rozwoju społecznym, w dłuższej perspektywie może prowadzić do „wypchnięcia” niektórych grup z procesów rozwojowych, co w konsekwencji może utrzymywać ich ubożenie, jak i obszary wykluczenia społecznego.

- **Zintegrowana Strategia Umiejętności 2030 (MEN)⁵¹**

Strategia ta jest odpowiedzią na globalne trendy, powodujące zmiany w organizacji pracy i roli pracownika oraz szybką dezaktualizację posiadanych umiejętności. Zintegrowana Strategia Umiejętności wyznacza ramy służące zwiększeniu aktywności edukacyjnej, zawodowej i społecznej we wszystkich grupach społecznych, zwłaszcza wśród osób o niskich umiejętnościach lub narażonych na wykluczenie społeczne.

Celem nadrzędnym Zintegrowanej Strategii Umiejętności jest tworzenie możliwości i warunków do rozwoju umiejętności niezbędnych do wzmocnienia kapitału społecznego, włączenia społecznego, wzrostu gospodarczego i osiągnięcia wysokiej jakości życia. Realizacja tego celu opiera się na sześciu obszarach priorytetowych, z których jeden wprost mówi o wyrównywaniu szans w dostępie do rozwoju i możliwości wykorzystania umiejętności.

Strategia odnosi się do podnoszenia poziomu umiejętności kluczowych u dzieci, młodzieży i osób dorosłych, rozwijaniu i upowszechnianiu kultury uczenia się nastawionej na aktywny i ciągły rozwój umiejętności oraz wyrównywaniu szans w dostępie do rozwoju i możliwości wykorzystania umiejętności.

Położenie nacisku w *Programie integracji 2021–2030* na kontynuację nauki, nabywanie umiejętności zawodowych wpisuje się wprost w sformułowane w *Zintegrowanej strategii umiejętności 2030* inwestowanie w dopasowanie umiejętności do przewidywanych i aktualnych potrzeb społecznych oraz rynkowych.

- **Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 r. Ekonomia Solidarności Społecznej⁵²⁾**

KPRES wpisuje się m.in. w przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i reintegracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Ekonomia społeczna jest zdefiniowana, jako sfera aktywności obywatelskiej i społecznej, która przez działalność gospodarczą i działalność pożytku publicznego służy m.in. integracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych marginalizacją społeczną, tworzeniu miejsc pracy, świadczeniu usług społecznych użyteczności publicznej (na rzecz interesu ogólnego) oraz rozwojowi lokalnemu. KPRES zwraca uwagę, że, mimo korzystnych zmian wynikających z większego zaangażowania państwa w walkę z ubóstwem ekonomicznym, zjawisko to nadal stanowi w Polsce istotny problem społeczny, przy czym ubóstwo ekonomiczne nie jest jedynie skutkiem bezrobocia. Występować może, bowiem także jako jedna z jego przyczyn, powodująca u osób nim dotkniętych obniżenie zdolności do adaptowania się do zmiennych warunków na rynku pracy. Oferty pracy na rynku są niekiedy nieadekwatne dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, np. ze względu na wymagane doświadczenie zawodowe lub kompetencje. Konieczne jest dopasowanie warunków pracy do potrzeb tych osób oraz zapewnienie im wysokiej jakości miejsc pracy, połączonych z działaniami reintegracyjnymi, co będzie zachętą do podjęcia i utrzymania zatrudnienia. Celem głównym jest uczynienie podmiotów ekonomii społecznej i solidarnej ważnym elementem aktywizacji

⁵¹⁾<https://efs.men.gov.pl/wp-content/uploads/2019/08/Zintegrowana-Strategia-Umiejn%C4%99tno%C5%9Bci-2030-cz%C4%99%C5%9B%C4%87-og%C3%B3lna.pdf>

⁵²⁾ <https://www.gov.pl/web/rodzina/dokumenty-programowe-i-strategiczne>

i integracji społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz dostarczycielami usług użyteczności publicznej i realizatorami zadań z zakresu rozwoju lokalnego. Jednym z celów szczegółowych jest zwiększenie liczby wysokiej jakości miejsc pracy w przedsiębiorstwach społecznych dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, a założonym rezultatem zwiększenie zatrudnienia osób zagrożonych wykluczeniem społecznym na wysokiej jakości miejscach pracy w przedsiębiorstwach społecznych i zwiększenie członkostwa osób młodych (16–34 lata) w podmiotach ekonomii społecznej i solidarnej. Zaplanowane działania służyć będą m.in. reintegracji społecznej i zawodowej oraz aktywizacji zawodowej w podmiotach ekonomii społecznej i solidarnej osób biernych zawodowo oraz długotrwale bezrobotnych (w tym szczególnie osób młodych z tzw. kategorii NEET).

4.2. Cele Programu integracji 2021–2030

Celem głównym Programu integracji 2021–2030 jest zwiększenie poziomu integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce.

Kluczowym narzędziem poprawy poziomu integracji tej grupy jest szeroko rozumiana edukacja. Bez poprawy poziomu edukacji wszelkie działania prowadzone w innych dziedzinach życia społecznego są nieefektywne. Czynnikiem wspomagającym edukację jest poprawa warunków mieszkaniowych rodzin znajdujących się w najtrudniejszych warunkach lokalowych, w pierwszej kolejności zagrażających życiu lub zdrowiu. Integracja społeczna i obywatelska odbywa się również poprzez zapewnienie udziału Romów w procesach konsultacyjnych i decyzyjnych na wszystkich poziomach i promowanie podejmowanych działań, co w efekcie pozwala na zmniejszanie poziomu dystansu społecznego wobec tej grupy.

Niezbędne w niniejszym dokumencie generalizacje dotyczące Romów mogą prowadzić do zacierania specyfiki sytuacji poszczególnych grup romskich i regionów, w których one zamieszkują, jak również do nieuzasadnionego przenoszenia wniosków z korelacji grupowych na zależności na poziomie jednostkowym. Dlatego też tak istotnym elementem projektowania działań integrujących społeczność romską są lokalne diagnozy charakteryzujące tę mniejszość, prowadzone przez ośrodki pomocy społecznej, szkoły, organizacje pozarządowe oraz udział samych zainteresowanych w ich systematycznym aktualizowaniu, dostosowane do lokalnej specyfiki. Realizowane projekty muszą być dostosowane do lokalnych realiów, gdyż Romowie nie są grupą jednorodną: wywodzą się z różnych grup o odmiennych zwyczajach i dialektach, cechują się zróżnicowanym stopniem integracji społecznej i obywatelskiej, funkcjonują w zróżnicowanych społecznościach lokalnych itd.

4.3. Dziedziny interwencji

Program ma charakter integracyjny, zatem projekty z definicji – poza Romami – mogą, a nawet powinny obejmować również przedstawicieli społeczności większościowej. Skala i zakres udziału przedstawicieli społeczeństwa większościowego, jako beneficjentów działań zależy od dziedziny interwencji (np. w przypadku takich działań edukacyjnych jak wycieczki, kolonie itd. – powinien być zapewniony udział dzieci nie-romskich; w przypadku remontów – częścią projektu powinno być również wyremontowanie tzw. części wspólnych budynków; w przypadku działań z zakresu np. edukacji prozdrowotnej i prozatrudnieniowej – nie-romscy uczestnicy, osoby z otoczenia romskiego, mogą brać w nich udział, ponieważ celem programu jest integracja społeczna i obywatelska, a nie utrwalanie „gettoizacji” i izolacji tej grupy). Niektóre zadania mogą być skierowane głównie do Romów – takie, które odpowiadają deficytom specyficznym dla tej grupy. Niniejsza strategia nie przesądza

procentowego udziału w projektach w poszczególnych dziedzinach Romów i nie-Romów, gdyż ten, w sposób oczywisty, różni się od rodzaju dziedziny i miejsca realizacji projektu, powinien zatem wynikać z najlepszej wiedzy urzędników i innych uczestników *Programu integracji 2021–2030*, z analizy lokalnych potrzeb i możliwości oraz mieścić się w racjonalnym i efektywnym gospodarowaniu środkami publicznymi. Działania Programu Integracji 2021–2030 nie mogą utrzymywać wzajemnej izolacji między Romami a lokalną społecznością i nie mogą prowadzić do lokalnych napięć społecznych.

Działania wymienione w niniejszym *Programie integracji 2021–2030* nie mają charakteru zamkniętego katalogu i mogą być uzupełniane o inne działania, spełniające cele *Programu integracji 2021–2030*. Merytoryczna adekwatność wniosku będzie przedmiotem weryfikacji na poziomie urzędów wojewódzkich, wojewódzkich komisji konkursowych oraz MSWiA.

4.3.1. Dziedzina interwencji: Edukacja

Cel: zwiększenie udziału Romów w edukacji

Edukacja, w świetle przedstawionych we *Wstępie* informacji, pozostaje priorytetowym zagadnieniem *Programu integracji 2021–2030*. Mimo nakładu działań w poprzednich latach: zajęć wyrównawczych, poprawy frekwencji, zakupu podręczników szkolnych – średnia ocen uczniów romskich nie wzrosła⁵³⁾, a odsetek uczniów wypadających z systemu szkolnego na poziomie ponadpodstawowym pozostaje bez zmian i obejmuje niemal całą populację w wieku 15–18 lat.

Dziedzina ta w *Programie integracji 2021–2030* zostaje szeroko zdefiniowana, obejmując, poza wspomaganiami edukacji formalnej dzieci i młodzieży romskiej, również ich edukację nieformalną. Działania edukacyjne powinny być skierowane również do dorosłych Romów, jako element edukacji permanentnej (kształcenie ustawiczne, *lifelong learning*). Działania w tym obszarze powinny się szczególnie skupić na:

- zapewnieniu realizacji obowiązku szkolnego/nauki do 18. roku życia,
- zapewnieniu realizacji obowiązku edukacji przedszkolnej wszystkim dzieciom romskim oraz upowszechnieniu tej edukacji dla dzieci w wieku 3–5 lat,
- zwiększeniu udziału dzieci i młodzieży w edukacji ponadpodstawowej, w tym zwłaszcza edukacji zawodowej uczniów pochodzenia romskiego,
- zmniejszeniu udziału uczniów pochodzenia romskiego w systemie szkolnictwa specjalnego,
- edukacji dorosłych Romów,
- edukacji prozdrowotnej,
- edukacji prozawodowej i zawodowej,
- edukacji dla bezpieczeństwa,
- podnoszeniu świadomości obywatelskiej, historycznej i kulturowej.

Działania w dziedzinie edukacji powinny być kierowane do dzieci, uczniów i dorosłych: rodziców i opiekunów prawnych, nauczycieli i personelu szkoły, personelu instytucji mających styczność ze społecznością romską, jak i innych kluczowych instytucji lokalnych (np. personelu świetlic, policjantów, strażników miejskich, dziennikarzy mediów lokalnych, personelu OPS itd.). Szczególnym wsparciem należy objąć młodzież romską, która przedwcześnie wypadła z systemu oświaty, w celu umożliwienia powrotu do nauki lub przyuczenia do zawodu.

⁵³⁾ Por.: opisane w niniejszym dokumencie wyniki kontroli NIK, str. 40.

Doświadczenia poprzednich edycji wskazują, że duża część zadań skierowanych do dzieci związana była z prowadzeniem zespołów taneczno-muzycznych, które były akceptowane przez rodziców i najchętniej uczęszczane przez dzieci. Należy zwrócić uwagę, aby realizowane projekty nie utrwały stereotypu – nawet jeśli pozytywnego – Romów jako tancerzy i muzyków. Realizowanie zadań wyłącznie muzyczno-tanecznych nie rozwija potencjału intelektualnego dzieci i dlatego w obecnej edycji Programu integracji 2021–2030 priorytetem będą inne działania edukacyjne: teatry szkolne, koła zainteresowań, zajęcia sportowe, konkursy, olimpiady wiedzy, wycieczki krajoznawcze, warsztaty dla uczniów, organizacja „spotkań z ciekawym człowiekiem”, „żywych bibliotek”, szkolnych i międzyszkolnych „pikników naukowych”, doradztwa zawodowego itp. Zadania edukacyjne powinny skupiać się na poszerzaniu horyzontów poznawczych dzieci, wspomaganiu rozwoju intelektualnego dzieci, uzupełnianiu ich kapitału kulturowego, rozwijaniu różnych funkcji poznawczych, zapamiętywaniu, umiejętności funkcjonowania w środowisku nie-romskim itd.

Przykładowe działania edukacyjne (katalog ma charakter otwarty):

- edukacja formalna (szkolne koła zainteresowań, olimpiady przedmiotowe i sportowe, konkursy, przeglądy, wycieczki krajoznawcze itd.),
- edukacja nieformalna (świetlice, pikniki edukacyjne, wycieczki krajoznawcze, kolonie itd.),
- edukacja historyczna (historia własnej rodziny, przygotowanie materiałów i nauczanie o Zagładzie Romów, zadania związane z identyfikacją nieznanymi miejsc pochówku romskich ofiar II wojny światowej, upamiętnianie Zagłady Romów, itd.),
- edukacja obywatelska (prawa i obowiązki obywatela, uroczystości patriotyczne i związane z „małymi ojczyznami”, kształtowanie postaw tolerancji, budowanie więzi ze wspólnotą państwową, edukacja związana z procesami wyborczymi itp.),
- edukacja prozdrowotna (szczepienia dla uczniów romskich, programy profilaktyczne skierowane do uczniów i rodziców romskich, w tym profilaktyka uzależnień, promocja zdrowego stylu życia, zdrowe odżywianie, ekologia, zajęcia sportowe itd.),
- edukacja na rzecz bezpieczeństwa (spotkania edukacyjne, w tym z policjantami, strażnikami miejskimi, np. na temat zjawiska przemocy rówieśniczej, przemocy domowej, uzależnień, cyberzagrożeń, bezpieczeństwa w ruchu drogowym, bezpieczeństwa w czasie ferii i wakacji itp.), warsztaty nt. przemocy rówieśniczej, przemocy domowej, przeciwdziałanie dyskryminacji itp.
- edukacja prozawodowa (spotkania z doradcą zawodowym, spotkania z „ciekawym człowiekiem”, jak zostać przedsiębiorcą, jak założyć start-up, spółdzielnię socjalną itd.),
- rozwijanie i upowszechnianie metodyki pracy z uczniami dwujęzycznymi i dwukulturowymi.

Szczególną uwagę należy poświęcić właściwemu funkcjonowaniu świetlic. Poprzednie lata charakteryzowały się powołaniem do życia wielu świetlic środowiskowych. Wydaje się jednak, że w niektórych przypadkach nie spełniły one właściwie swojej roli, stając się „przechowalnią” dla dzieci lub „klubem” dla dorosłych, nie dostarczając dzieciom romskim niezbędnego wsparcia edukacyjnego. Dlatego w ramach obecnej strategii MSWIA przygotowuje pewien standard minimum działań edukacyjnych świetlic i centrów integracji dzieci i młodzieży, który powinien zostać spełniony dla utrzymania ich dofinansowania.

Niemal dwie dekady działań państwa na rzecz Romów pozwoliły na powstanie grupy nauczycieli i pedagogów dobrze znających specyfikę tej grupy etnicznej. Niniejsza strategia zachęca nauczycieli do konstruowania różnego rodzaju materiałów edukacyjnych i metodycznych, służących zarówno skuteczniejszemu wsparciu szczególnych potrzeb edukacyjnych uczniów romskich, materiałów

służących poznaniu tej kultury, jak i wsparciu metodycznemu nauczycieli. W ramach Programu integracji 2021–2030 możliwe będzie publikowanie i upowszechnienie tego rodzaju materiałów.

Niezbędne jest również wzmocnienie zajęć wyrównawczych dla uczniów romskich – w niektórych przypadkach roczna obowiązkowa edukacja przedszkolna nie likwiduje deficytów edukacyjnych dzieci romskich w stopniu wystarczającym do efektywnej nauki w szkole podstawowej, czego wyrazem są wskazane przez NIK słabe oceny szkolne. JST powinny w większym stopniu kierować środki zwiększonej subwencji oświatowej na organizację zajęć wyrównawczych dla uczniów romskich.

4.3.2. Dziedzina interwencji: Mieszkalnictwo

Cel: poprawa warunków mieszkaniowych Romów znajdujących się w najtrudniejszych warunkach lokalowych.

Sytuacja mieszkaniowa Romów jest zróżnicowana. W najgorszej sytuacji pozostają grupy zamieszkujące południowe i zachodnie rejony Polski, w tym zwłaszcza tereny górskie. Problem mieszkaniowy w tej grupie potęgowany jest kilkoma czynnikami – utrzymującym się w Polsce deficytem mieszkań w ogóle, znaczącym deficytem mieszkań komunalnych i socjalnych, brakiem stałych dochodów gospodarstw romskich, umożliwiającym zakup mieszkania (lub otrzymanie kredytu), wielopokoleniowością i wielodzietnością rodzin romskich, co wpływa na zagęszczanie mieszkań, oraz szybszym pojawianiem się kolejnych pokoleń.

Program integracji 2021–2030 skupia się przede wszystkim na szybkiej poprawie warunków mieszkaniowych w tych miejscowościach, gdzie problem mieszkaniowy zagraża życiu lub zdrowiu. Zadania remontowe – dla uniknięcia lokalnych napięć – co do zasady powinny mieć charakter integracyjny, a więc obejmujący w jakiejś części także sąsiadów nienależących do mniejszości). Wsparciem powinny być objęte przede wszystkim rodziny pozostające w najtrudniejszych warunkach lokalowych, charakteryzujące się gotowością do integracji i realizacją obowiązków obywatelskich (np. obowiązku szkolnego przez dzieci, regulowania należności lokalowych), gdzie aktywny zawodowo jest choć jeden członek rodziny. Tego rodzaju warunkowanie pomocy pozwala podkreślić, że promuje się postawy aktywności i samodzielności w rozwiązywaniu swoich problemów życiowych. Należy pamiętać, że świadczenie pomocy osobom biernym może wiązać się z wzrostem napięcia w środowisku lokalnym i potęgować postawy roszczeniowe.

W ocenie NIK pewne wątpliwości wzbudził zakup domów i mieszkań na potrzeby społeczności romskiej. Mimo kontrowersji związanych z zakupem domu dla rodziny romskiej przez gminę na terenie sąsiedniej, należy rozważyć takie możliwości, z uwzględnieniem uwarunkowań prawnych. Na terenie niektórych gmin z relatywnie dużą liczbą Romów i z uwagi na brak mieszkań socjalnych zakup mieszkań/domów powinien być brany pod uwagę. Za powyższym rozwiązaniem przemawia również fakt, że w niektórych lokalizacjach taki zakup może być jedynym sposobem poprawy sytuacji mieszkaniowej. Nie bez znaczenia pozostaje, że możliwość zakupu lokalu na rynku wtórnym pozytywnie wpływa na rozbudzenie aspiracji rodzin romskich, zwłaszcza, że może wiązać się z możliwością opuszczenia dotychczasowego źle funkcjonującego układu rodzinno-sąsiedzkiego. Bezwarunkowo doprecyzowania wymagają jednak warunki takiego rozwiązania: zakup taki musi być poprzedzony wnikliwą analizą i uzasadnieniem, wcześniejszą pracą z rodziną, jej gotowością do integracji i realizacją obowiązków obywatelskich (np. obowiązku szkolnego przez dzieci), uzgodnieniami i porozumieniem między gminami, również w aspekcie społecznym, przygotowaniem różnych instytucji (szkoły, OPS itd.)

w nowym miejscu do pracy z przybyłą rodziną, aby umożliwić jej integrację z lokalną społecznością. Sposoby i warunki uregulowanie kwestii właścicielskich pozostają w gestii władz samorządowych.

4.3.3. Dziedzina interwencji: Innowacyjne projekty integracyjne

Dziedzina ta przewiduje wsparcie uczestników Programu Integracji 2021–2030 poprzez zadania o charakterze innowacyjnym, wykraczającym poza dziedzinę edukacji i mieszkalnictwa, a służące osiągnięciu celu Programu Integracji 2021–2030 i lepszej koordynacji działań, zwłaszcza na poziomie lokalnym.

Grupą zawodową dysponującą dużym zasobem wiedzy o sytuacji Romów są pracownicy OPS. Ich doświadczenie może być cennym źródłem wiedzy o sytuacji lokalnych środowisk, skutecznych metodach aktywizacji tej grupy lub barierach istotnych dla procesu integracji. Ponieważ niniejsza strategia odchodzi od formuły doraźnej poprawy sytuacji materialnej na rzecz tworzenia skutecznych mechanizmów, JST oraz właśnie OPS-y, jako placówki podległe JST, mogą aplikować o dotacje na działania wykraczające poza indywidualną, jednostkową pomoc. Szczególnie rekomendowanym działaniem jest sporządzanie planów działania na rzecz lokalnej społeczności romskiej, uwzględniających jej sytuację edukacyjną, zawodową, mieszkaniową itd., które w perspektywie mogłyby służyć średnio- i długookresowemu procesowi integracyjnemu. Zadania, ujęte w lokalne strategię i uzgodnione z Pełnomocnikiem wojewody oraz MSWiA, będą traktowane priorytetowo w procesie finansowania działań w poszczególnych latach. W ten sposób MSWiA chce zachęcić JST do bardziej strategicznego planowania działań na rzecz tej społeczności i rozwoju lokalnego.

Projekty w tej dziedzinie mogą obejmować sprawdzone w poprzednich edycjach działania, np.: zatrudnienie asystentów środowiskowych, zatrudnienie osób pochodzenia romskiego (lub osób z otoczenia romskiego) przez spółdzielnie socjalne, mediację, projekty typu „praca za zadłużenie czynszowe” itd.

4.3.4. Dziedzina: Zadania systemowe

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji

MSWiA realizuje zadania systemowe, w tym w szczególności:

- program stypendialny dla uczniów romskich szczególnie uzdolnionych,
- program stypendialny dla uczniów romskich szkół ponadpodstawowych,
- program stypendialny dla studentów romskich,
- studia podyplomowe dotyczące społeczności romskiej wraz z system stypendialnym dla słuchaczy,
- program doskonalenia AER i nauczycieli wspomagających edukację uczniów romskich (we współpracy z MEN),
- inne zadania, o których mowa poniżej oraz w pkt. 4.6.2. w odniesieniu do wykorzystania 2% środków rezerwy celowej.

Novum w stosunku do poprzednich programów będzie:

- poszerzenie zakresu studiów podyplomowych prowadzonych dotychczas pod nazwą „Romowie w Polsce – historia, prawo, kultura, współpraca, instrumenty integracji społecznej, stereotypy etniczne” o komponent metodyczny związany z nauczaniem uczniów dwujęzycznych i dwukulturowych oraz blok pedagogiczny,

- system stypendialny dla słuchaczy ww. studiów podyplomowych, którego celem jest zachęcenie osób pracujących z Romami, w tym zwłaszcza nauczycieli i pracowników ośrodków pomocy społecznej, do podnoszenia swoich kwalifikacji,
- system stypendialny dla uczniów pochodzenia romskiego na poziomie szkoły ponadpodstawowej uwzględniający szczególne potrzeby edukacji zawodowej,
- system stypendialny dla studentów pochodzenia romskiego został poszerzony o działania zmierzające do większej integracji studentów romskich i jednocześnie pełnienia przez nich roli „modeli do naśladowania” w lokalnych społecznościach romskich,
- wsparcie poradni psychologiczno-pedagogicznych.

MSWiA, poza wspomnianymi wyżej zadaniami systemowymi, może zlecić ze środków rezerwy celowej realizację zadań służących integracji społecznej Romów poprzez np. przeprowadzenie badań, przygotowanie materiałów, studiów, analiz, opracowań, konferencji, szkoleń itd., dotyczących różnych aspektów sytuacji społeczności romskiej w Polsce, zwłaszcza w zakresie tych obszarów, gdzie istnieje wyraźny brak informacji, jak np. ubóstwo dzieci romskich, sytuacja dzieci niepełnosprawnych, problem adopcji dzieci romskich, partycypacja w systemie edukacji, sytuacja na rynku pracy itd.

Ministerstwo Edukacji Narodowej

MEN realizuje następujące zadania systemowe:

- dofinansowanie wniosków edukacyjnych złożonych do urzędów wojewódzkich (np. na dofinansowanie szkolnej działalności integracyjno-edukacyjnej, w tym świetlic dla dzieci i młodzieży w postaci m.in.: warsztatów, imprez tematyczne promujących wielokulturowość i równe traktowanie itp.; wyprawek – zakupu podręczników dla uczniów szkół ponadpodstawowych itp.), wycieczek integracyjno-edukacyjnych, wypoczynku dzieci i młodzieży, działań promujących szkolnictwo branżowe wśród młodzieży pochodzenia romskiego itp.),
- współpraca merytoryczna z MSWiA dotycząca problemu diagnozowania uczniów romskich i rozpoznawania ich szczególnych potrzeb edukacyjnych w celu zmniejszenia odsetka uczniów romskich w systemie szkolnictwa specjalnego, w ramach ustawowych zadań,
- współpraca merytoryczna z MSWiA dotycząca doskonalenia nauczycieli i pedagogów w odniesieniu do uczniów romskich, jako uczniów dwujęzycznych i dwukulturowych, w ramach ustawowych zadań,
- wspomaganie MSWiA w zakresie programu doskonalenia zawodowego AER i nauczycieli wspomagających edukację uczniów romskich.

Wojewodowie

Wojewodowie, poprzez pełnomocników wojewodów ds. mniejszości narodowych i etnicznych realizujących zadania na rzecz mniejszości romskiej, dla wzmocnienia ustawowego obowiązku koordynowania na obszarze województwa działań organów administracji rządowej⁵⁴⁾, włączą się w koordynację Programu integracji 2021–2030 i inicjowanie zadań na rzecz tej grupy. Odbędzie się to poprzez realizację następujących zadań systemowych:

- organizację cyklicznych (nie rzadziej niż 2 razy w roku) spotkań z przedstawicielami różnych agend JST, szkół, OPS, centów, instytucji kultury itp., na terenie, których zamieszkują Romowie oraz lokalnych NGO; celem tych spotkań powinno być m.in.: zaktywizowanie JST do efektywnego udziału w Programie integracji 2021–2030, diagnozowanie potrzeb lokalnej społeczności romskiej

⁵⁴⁾ art. 22 ust 1 i 2 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych oraz o języku regionalnym.

w kontekście jej integracji z mieszkańcami danej JST, planowanie adekwatnych działań, omawianie potrzeb, wymiana dobrych praktyk, bieżące monitorowanie wdrażania Programu integracji 2021–2030 itd.; koszty takich spotkań powinny zostać uwzględnione w budżetach wojewodów,

- organizację cyklicznych (nie rzadziej niż 2 razy w roku) spotkań szkoleniowych dla AER oraz nauczycieli wspomagających; corocznie MSWiA przekaże urzędom wojewódzkim ramowy zakres szkolenia (przygotowany we współpracy z MEN i JST), uwzględniający priorytetowe zagadnienia; ponadto, tematem spotkań szkoleniowych będą zdiagnozowane na terenie województwa problemy wskazane przez AER, nauczycieli wspomagających, JST lub MSWiA i MEN; w szkoleniu mogą brać udział – w charakterze wykładowców – zaproszeni eksperci, zgodnie ze wskazaną tematyką szkolenia, a także przedstawiciele MSWiA i MEN,
- systematyczne monitorowanie działalności finansowanych z *Programu integracji 2021–2030* świetlic środowiskowych prowadzonych przez organizacje pozarządowe, zwłaszcza w kontekście ramowych planów działania świetlic.

Powyższe rozwiązania, innowacyjne w stosunku do poprzednich strategii, pozwolą na aktywny dialog i roboczą współpracę Pełnomocników wojewodów z kluczowym dla integracji społeczności romskiej poziomem lokalnym oraz bieżące reagowanie na pojawiające się problemy. Organizacja spotkań szkoleniowych AER oraz nauczycieli wspomagających pozwoli na uzyskanie relatywnie ustandaryzowanego poziomu ich kompetencji w całym kraju i jednocześnie bieżące monitorowanie przez Pełnomocników wojewodów problemów. Spotkania te będą finansowane z budżetu Programu Integracji 2021–2030 na podstawie złożonych przez urzędy wojewódzkie wniosków (wyłączonych z oceny Komisji wojewódzkich, o których mowa w pkt. 4.6.3.

W województwach, gdzie zatrudnionych jest niewielu AER i/lub nauczycieli wspomagających edukację tych uczniów, możliwie jest wspólne organizowanie takich spotkań dla więcej niż jednego województwa na zasadzie porozumienia między urzędami i/lub oddelegowanie AER i/lub nauczycieli wspomagających (lub nauczycieli zainteresowanych tą tematyką) na szkolenie do innego województwa. W uzasadnionej sytuacji, gdy nie jest możliwe zorganizowanie spotkań szkoleniowych w zaproponowanej formie, możliwe są inne formy szkoleń.

Zadania systemowe będą realizowane w ramach środków zabezpieczonych w cz. 83, cz. 43 oraz cz. 30 budżetu państwa.

4.4. Mierniki i wskaźniki⁵⁵⁾

Program definiuje istotne dla szacowania procesu integracji Romów zjawiska, jako „mierniki”, zaś użyte w *Programie* wskaźniki skonstruowano na podstawie danych statystycznych i edukacyjnych, pochodzących z NSP’02, NSP’11 i SIO oraz na podstawie danych pochodzących z realizacji *Programu integracji 2014–2020*.

⁵⁵⁾ W niniejszym dokumencie termin: „miernik” określa zjawisko, które należy poddać analizie z uwagi na jego istotność dla procesu integracji społecznej i obywatelskiej Romów, zaś termin: „wskaźnik” jego mierzoną i zmienną w czasie wartość.

Mierniki (E1-E10 i M1))	wskaźnik bazowy	założony wskaźnik średnioroczny '21-30	wskaźnik docelowy do osiągnięcia w 2030 r.
<i>i sposób wyliczenia wskaźnika bazowego i/lub docelowego</i>			
EDUKACJA			
E1. Liczba dzieci romskich objętych edukacją przedszkolną w działaniach Programu integracji 2021–2030			
Średnioroczna liczba dzieci objętych edukacją przedszkolną w ramach Programu integracji 2014–2020 w latach 2015–2019: $174+218+171+169+109=841/5=168$; wskaźnik średnioroczny i docelowy na podstawie NSP'11 – średnia na rocznik	168 os.	300 os.	3000 os.
E2. Liczba uczniów romskich aplikujących o stypendia na poziomie szkoły ponadpodstawowej			
Średnioroczna liczba z danych MSWiA za lata: 2014–2019: $66+51+57+67+53+52=346/6=58$	58 os.	80 os.	800 os.
E3. Liczba studentów romskich aplikujących o stypendia			
Średnioroczna liczba z danych MSWiA za lata: 2014–2019: $59+37+34+41+40+42=253/6=42$	42 os.	60 os.	600 os.
E4. Liczba zatrudnionych AER			
Stan zatrudnienia na styczeń 2020 r. – 87 osób; dane o liczbie uczniów romskich w SIO za lata 2014–2019: $2273+2359+2348+2370+2239+1962=13\ 551/6=2258$; przy założeniu, że AER nie powinien mieć pod opieką więcej niż 20 uczniów/rodzin, stan zatrudnienia powinien się zwiększyć do docelowej wartości 113 AER	87 os.	2,6 os.	113 os.
E5. Ogólna liczba osób objętych działaniami Dziedziny interwencji I: Edukacja Programu integracji 2021-2030			
Średnioroczna liczba osób, które skorzystały z zadań edukacyjnych w latach 2015–2019 (wyprawki, dodatkowe zajęcia, przedszkola, stypendia, zajęcia muzyczne): $7075+11\ 589+841+604+9035=29\ 144/5=5829$	5829 os.	6000 os.	60 000 os.
E6. Liczba uczestników objętych działaniami edukacji prozdrowotnej			
Średnioroczna l. osób, które skorzystały z zadań prozdrowotnych w latach 2015–2019: $1604+1510+8\ 81+1061+1113=6169/5=1234$; wskaźnik bazowy E6 wynosi 21% wskaźnika bazowego E5, ten procent należy utrzymać w odniesieniu do zadań prozdrowotnych	1234 os.	1300 os.	13 000 os.
E7. Liczba uczestników objętych działaniami edukacji dla bezpieczeństwa			
15 % wskaźnika bazowego E5;	-	874 os.	8740 os.
E8. Liczba uczestników objętych działaniami edukacji pro-zawodowej			
Średnioroczna l. Romów korzystających z zadań podnoszących kwalifikacje zawodowe w Programie Integracji 2014–2020 w latach 2015–2018: $178+282+158+187=805/4=201$. Wskaźnik docelowy obliczono na podstawie średniorocznej l. uczniów romskich w SIO za lata 2014–2019: $2273+2359+2348+2370+2239+1962=13\ 551/6=2258/12$ (klasy 1–8 SP i 1–4 ponadpodstawowej)=188; przy założeniu, że edukacja pro-zawodowa powinna objąć co najmniej 2 roczniki (np. kl. 7–8) daje to średniorocznie liczbę $2 \times 188=366$ os., docelowo: 3660 os.	201 os.	366 os.	3660 os.
MIESZKALNICTWO			
M1. Liczba Romów objętych działaniami Dziedziny interwencji II Mieszkalnictwo			

Średnioroczna l. Romów objętych działaniami z zakresu mieszkalnictwa w latach 2015–2019:
 $514+385+452+515+425=2291/5=458$

458

500 os.

5000 os.

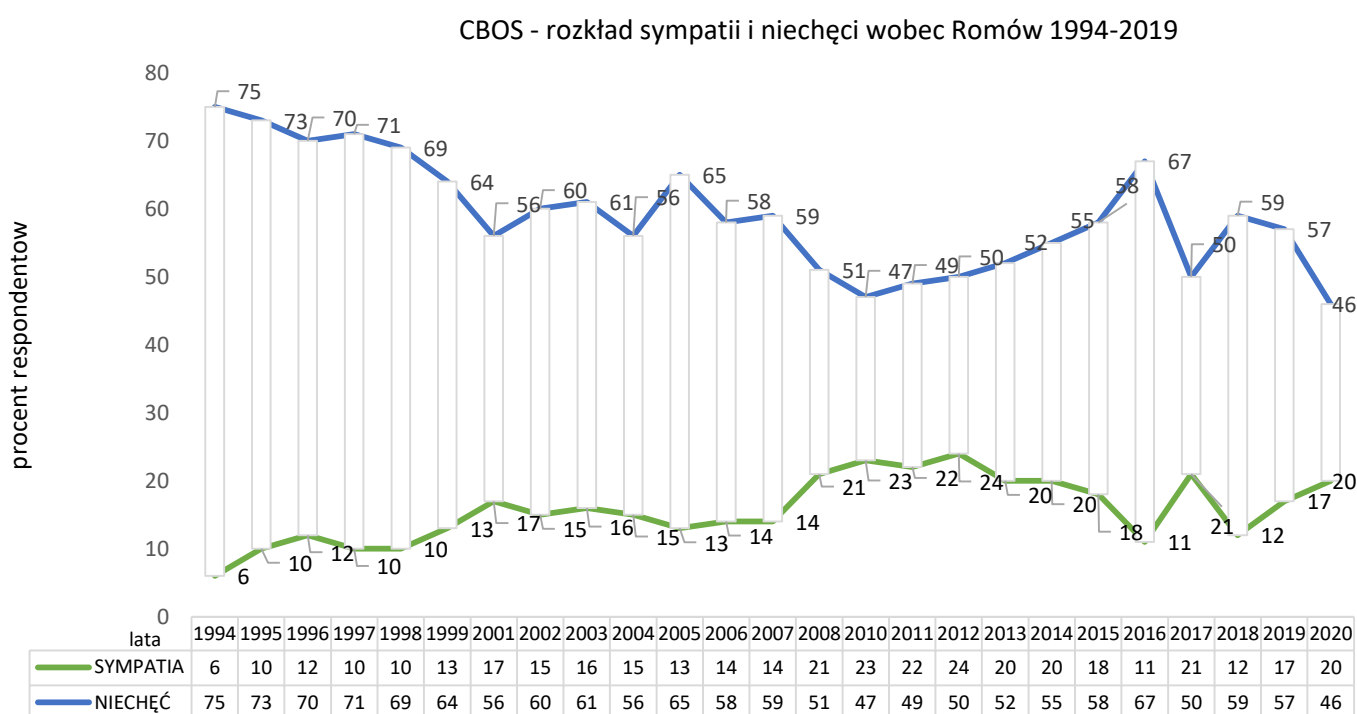
4.5. Istotne wymiary Programu integracji 2021–2030

4.5.1. Narzędzie zwalczania dyskryminacji

Ograniczenie mechanizmów adaptacyjnych w tej kulturze, dostosowujących ją efektywnie do realiów współczesnego świata oraz sprawnego i wspólnotowego w nim funkcjonowania, sytuuje tę mniejszość w grupie obdarzonych najmniejszą sympatią i utwierdza, głównie negatywne, stereotypy. Niemniej, owo postrzeganie Romów ma charakter dynamiczny i od początku lat 90. XX stulecia uległo w Polsce znaczącej poprawie (rys. 32). Można sądzić, że stała, choć powolna tendencja poprawy postrzegania tej grupy wynika z podejmowanych przez państwo w poprzednich dwóch dekadach działań inkluzywnych, zwłaszcza na poziomie społeczności lokalnych.

Stabilne „posadowienie” Romów w polityce państwa, poprzez realizację strategii integracyjnych od 2001 r., aktywizacja obywatelska poprzez działalność romskich organizacji pozarządowych, dodanie instytucji AER do listy oficjalnych zawodów w Polsce, a przede wszystkim pojawienie się pracujących AER w szkołach spowodowały pozytywne zmiany w podejściu społeczeństwa większościowego do omawianej grupy etnicznej. Mając na uwadze powyższe, można założyć, że stereotypowe postrzeganie wybranej mniejszości może mieć charakter dynamiczny i poprawiać się przy prowadzeniu zarówno odpowiedniej polityki integracji, jak i odpowiedniej polityki informacyjnej. Zmiany postrzegania Romów w ostatnich trzech dekadach przedstawia poniższy wykres:

Rysunek 33. Rozkład sympatii i niechęci wobec Romów w Polsce 1994–2019 w wg CBOS (oprac. własne)

Podejmowane we wcześniejszych strategiach działania dotyczące poprawy bezpieczeństwa oraz działania antydyskryminacyjne nie cieszyły się zainteresowaniem ich uczestników. Wydaje się, że najskuteczniejszym sposobem zwalczania dyskryminacji jest podnoszenie poziomu świadomości

społecznej w grupie większościowej dotyczącej różnorodności kulturowej – nie bez znaczenia pozostaje tu możliwość odwoływania się do tradycji Rzeczypospolitej Wielu Narodów.

Tym samym niniejsza strategia nie definiuje zjawiska dyskryminacji, jako odrębnej dziedziny interwencji, lecz traktuje zasadę niedyskryminacji i perspektywę ochrony praw człowieka, jako generalną zasadę i cel, które przyświecają całemu *Programowi*. Wynika to z założenia, że pojawiające się akty dyskryminacji mają złożony charakter i wymagają długotrwałych, głównie edukacyjnych działań. Zatem wszystkie działania prowadzone przez państwo, również poza niniejszą strategią, powinny przyczynić się do neutralizowania zjawiska, niszczącego wspólnotę obywatelską, a wyposażenie Romów, a także społeczeństwa większościowego, w edukację oraz wiedzę jest możliwie najskuteczniejszym narzędziem obrony jednostki i grupy przed dyskryminacją. Temu celowi będzie służyć szeroko zdefiniowana edukacja obywatelska. Istotne znaczenie będą miały też działania edukacyjne kierowane przez KGP do funkcjonariuszy w ramach polityki uwrażliwiania na ochronę praw człowieka i niedyskryminację osób należących do społeczności romskiej, a także monitorowanie informacji na temat przestępstw z nienawiści oraz liczby skazań dotyczących przestępstw z nienawiści popełnionych przeciwko osobom należącym do społeczności romskiej, przekazywanych przez KGP oraz MS.

Mówiąc o zjawisku dyskryminacji, nie należy zapominać o dyskryminacji wewnątrzgrupowej, obecnej w relacjach między poszczególnymi grupami Romów w Polsce, utrudniającej niekiedy organizację wspólnych przedsięwzięć dla Romów i ich efektywność, także o dyskryminacji wobec kobiet i dziewcząt w tej grupie. Na potrzebę zwalczania dyskryminacji wewnątrzgrupowej zwracali uwagę sami Romowie podczas ewaluacji z 2011 r.⁵⁶⁾. Projektując działania, należy dążyć do eliminowania tych negatywnych zjawisk, tym bardziej, że istnienie uprzedzeń wobec przedstawicieli innych grup romskich nie jest utożsamiane w tych społecznościach ze zjawiskiem dyskryminacji.

4.5.2. Narzędzia zapewnienia większej partycypacji

Poziom regionalny

Poza wspomnianym we Wstępie mechanizmem partycypacji Romów na poziomie centralnym niniejsza strategia kontynuuje rozwiązanie z poprzednich lat udziału (z prawem głosu) przedstawicieli społeczności romskiej w powoływanych corocznie w urzędach wojewódzkich komisjach oceny wniosków.

Poziom lokalny

Dla zwiększenia zakresu partycypacji Romów w procesach decyzyjnych w ramach niniejszej strategii – niezależnie od ww. podmiotów – MSWiA będzie organizowało ze środków rezerwy celowej w kolejnych latach spotkania konsultacyjne, poświęcone realizacji Programu Integracji 2021–2030 z udziałem przedstawicieli lokalnych społeczności romskiej i/lub romskich wykonawców/beneficjentów zadań w celu oceny efektywności działań na poziomie lokalnym, współpracy z JST i urzędami wojewódzkimi, szybkiego diagnozowania pojawiających się problemów i/lub konieczności przeformułowania działań, tak, aby odpowiadały na pojawiające się wyzwania.

⁵⁶⁾Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014-2020 str.89.

Wyżej opisane mechanizmy funkcjonują od lat – należy jednak dążyć do ich poprawy, tam gdzie to niezbędne. Wciąż pozostaje jednak możliwość zwiększenia partycypacji Romów poprzez promowanie włączenia przedstawicieli tej społeczności do różnych ciał decyzyjnych i konsultacyjnych, funkcjonujących poza Programem integracji 2014–2020, takich jak: Wojewódzkie Rady Działalności Pożytku Publicznego, wojewódzkie rady zatrudnienia/rynku pracy, komisje działające przy radach gmin/miasta/sejmiku wojewódzkiego, rad dialogu społecznego, zespołów interdyscyplinarnych, Rad Rodziców w szkole itp. Należy jednak unikać promowania przedstawicieli tej społeczności, opierając się wyłącznie na przesłankach etnicznych – powinno się promować osoby posiadające relatywnie lepsze wykształcenie, doświadczenie w pracy społecznej, rozumiejące potrzebę integracji oraz osobiste predyspozycje. Udział Romów w tego rodzaju ciałach może przynieść wielorakie korzyści – wzmacnia ich grupową partycypację, poprawia wizerunek tej grupy w społeczności większościowej i służy nabywaniu nowych umiejętności przez poszczególne osoby, przyczyniając się w ten sposób do osłabienia swoistego monopolu liderów.

Ważnym narzędziem służącym procesowi włączania powinny być istniejące strategie rozwiązywania problemów społecznych (gminne, powiatowe, wojewódzkie). Na obszarach zamieszkałych przez Romów strategie takie powinny zawierać odniesienie do tej społeczności i uwzględniać jej specyficzne problemy, rzutujące na całą społeczność lokalną.

4.5.3. Szczególne grupy wsparcia

Z uwagi na szczególne potrzeby oraz potencjał integracyjny *Program integracji 2021–2030* definiuje szczególne grupy wsparcia: kobiety i dziewczęta romskie, młodzież romską, dzieci, asystentów edukacji romskiej oraz nauczycieli wspomagających.

Kobiety i dziewczęta romskie

Zarówno doświadczenia poprzednich strategii, jak i doświadczenia innych krajów europejskich, a także wnioski przeprowadzanych ewaluacji wskazują, że kobiety romskie mają większą motywację do działań integracyjnych, pełniąc w praktyce role swoistego pasa transmisyjnego zmian w środowisku romskim. Są one jednocześnie grupą narażoną na intersekcyjną dyskryminację z uwagi na pochodzenie etniczne, płeć, niski status społeczny i ekonomiczny oraz patriarchalny model kultury romskiej. Z tego względu w obecnym programie integracji kobietom romskim należy udzielić szczególnego wsparcia. Może się ono odbywać m.in. poprzez finansowanie konferencji, szkoleń, warsztatów i treningów skierowanych do kobiet i dziewcząt pochodzenia romskiego, których celem jest wzmocnienie szeroko rozumianego potencjału kobiet i dziewcząt we wszystkich dziedzinach życia społecznego oraz dostarczenie odpowiednich narzędzi i umiejętności sprawnego funkcjonowania we współczesnym świecie. Szczególną uwagę powinno się skierować na ograniczenie i zapobieganie zjawisku wczesnego zamążpójścia i przedwczesnego macierzyństwa, które ogranicza perspektywy edukacyjne dziewcząt romskich na poziomie ponadpodstawowym i w konsekwencji je eliminuje z rynku pracy. Wg badań FRA – 20% romskich respondentów w Polsce wskazało to zjawisko, jako powód porzucania edukacji po 16. roku życia.

W zakresie wsparcia dziewcząt i kobiet romskich na poziomie centralnym MSWIA współdziała z Pełnomocnikiem Rządu ds. Równego Traktowania, a na poziomie lokalnym Pełnomocnicy wojewodów współdziałają z Pełnomocnikami wojewodów ds. równego traktowania.

Wsparcie młodzieży romskiej

Jednym z najważniejszych zadań w *Programie* powinno być utrzymanie młodzieży romskiej w systemie edukacji, do co najmniej 18. roku życia. Projekty skierowane do tej grupy, związane z poszerzaniem wiedzy i planowaniem drogi zawodowej, będą traktowane priorytetowo. Szczególnie przychylnie będą traktowane zadania o walorze integracyjnym, związane np. z ideą wolontariatu świadczonego na rzecz dzieci i młodzieży romskiej czy przez młodzież romską na rzecz innych.

Dzieci romskie

Zapewnienie wysokiej jakości edukacji dla dzieci romskich stanowi podstawę do poprawy sytuacji społeczności romskiej. Dlatego projekty kierowane do uczniów, zwłaszcza te dotyczące rozwijania funkcji poznawczych i mające szczególny walor integracyjności będą traktowane priorytetowo.

Asystenci edukacji romskiej i nauczyciele wspomagający

AER okazali się być jednym z najbardziej skutecznych narzędzi zmiany podejścia Romów do instytucji szkoły i edukacji formalnej. Największe zmiany zanotowano na poziomie edukacji podstawowej. Edukacja ponadpodstawowa wciąż wymaga wytężonych działań. Z tego względu asystenci powinni być objęci systematycznymi szkoleniami oraz możliwością bieżącej wymiany informacji z administracją publiczną. Temu celowi będą służyć przewidziane zadania systemowe w odniesieniu do tej grupy. Przede wszystkim należy doprowadzić do zwiększenia zatrudnienia liczby asystentów w tych JST, gdzie liczba uczniów pochodzenia romskiego jest wysoka. Sytuacja, w której jeden asystent obejmuje swoim działaniem grupę ok. 100 uczniów jest nieefektywna. Należy również poprawić sposób wydatkowania zwiększanej subwencji na dodatkowe potrzeby edukacyjne uczniów romskich – model funkcjonujący od wielu lat w UM Bydgoszcz jest pożądanym przykładem właściwego wykorzystania środków subwencji: kwota subwencji jest w całości przekazywana szkołom, do których uczęszczają uczniowie romscy i wydatkowana na podstawie planu sporządzonego przez dyrektorów szkół i AER.

Niniejsza strategia zakłada konieczność zachęcenia JST do zwiększenia liczby zatrudnionych AER w tych miejscowościach, gdzie liczba uczniów jest stosunkowo duża (głównie duże miasta). Docelowo, modelowym rozwiązaniem wydaje się być objęcie opieką asystenta nie więcej niż 20–25 uczniów, tym samym 20–25 rodzin, gdyż sytuacja edukacyjna ucznia romskiego w dużej mierze jest warunkowa podejściem rodziny do edukacji. Z tego względu AER częściowo pracują również rodzinami uczniów. Ponadto, niezależnie od zatrudnienia asystenta przez jedną szkołę, swoją pracę powinien on wykonywać na terenie wszystkich szkół, w których uczą się Romowie, na podstawie umowy między placówkami.

Obecna sytuacja wymaga pewnego zestandaryzowania zakresu pracy asystentów na terenie całego kraju, z uwagi na sygnalizowane zarówno przez Pełnomocników wojewodów, jak i samych AER różnice w zakresie działania, niekiedy ograniczające efektywność pracy asystentów. Jednym z zadań AER, pełniących rolę łącznika między szkołą a środowiskiem domowym, jest praca z rodzicami uczniów i uwrażliwianie rodziców na konieczność stworzenia uczniom warunków do nauki również w środowisku domowym. W poprzednich latach podczas organizowanych szkoleń dla AER i nauczycieli wspomagających wypracowano pewien modelowy zakres ich działania, który wymaga (ponownego) upowszechnienia. Zakresy te stanowią aneks do niniejszego *Programu integracji 2021–2030*.

Przy okazji szkoleń należy jednak wziąć pod uwagę wniosek ewaluacji: *Ocena wsparcia skierowanego do społeczności romskiej w Polsce z PO WER oraz innych programów realizowanych na rzecz Romów zleconej przez MRPiPS dotyczący szkoleń dla AER, wskazujący konieczność uczestnictwa AER nie tylko w szkoleniach w jednolitych grupach romskich, ale w różnych ogólnodostępnych kursach i szkoleniach zawodowych.*

Niniejsza strategia zwraca szczególną uwagę na konieczność kontynuacji szkoleń dla nauczycieli wspomagających oraz nauczycieli i pedagogów pracujących z uczniami romskimi nt. edukacji dzieci dwukulturowych i dwujęzycznych, na temat specyfiki społeczności romskiej itp.

4.6. System realizacji Programu integracji 2021–2030

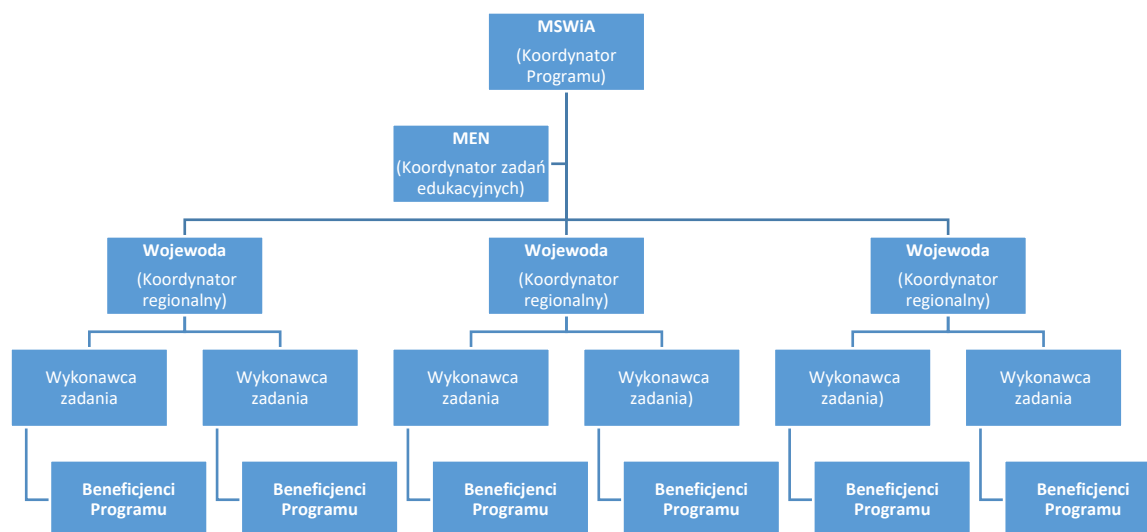
4.6.1. Koordynacja i zarządzanie Programem

Głównym koordynatorem Programu integracji 2021–2030 jest Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. Koordynatorem zadań edukacyjnych finansowanych z części 30 budżetu państwa jest Minister Edukacji Narodowej. Poszczególni wojewodowie pełnią rolę koordynatorów regionalnych. Wykonawcami zadań Programu są:

- JST oraz jednostki podległe JST (ośrodki pomocy społecznej, szkoły, domy kultury etc.),
- urzędy wojewódzkie,
- NGO,
- osoby prawne i jednostki organizacyjne działające na podstawie przepisów o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, o stosunku Państwa do innych kościołów i związków wyznaniowych oraz o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, jeżeli ich cele statutowe obejmują prowadzenie działalności pożytku publicznego,
- spółdzielnie socjalne,
- uczelnie,
- samorządy gospodarcze,
- instytucje kształcenia,
- instytucje badawcze,
- instytucje rynku pracy,
- instytucjom zajmującym się poszukiwaniem i upamiętnieniem ofiar totalitaryzmów,
- inne podmioty działające na rzecz integracji społecznej.

Ostatecznymi beneficjenci *Programu* – Romowie oraz społeczność nie-romska (ogół obywateli polskich).

Rys. 34. Schemat systemu zarządzania Programem integracji 2021–2030

W realizacji *Programu Integracji 2021–2030* uczestniczyć będą na poziomie administracji centralnej – w ramach swoich kompetencji – MSWiA, MEN, MKDNIŚ, MRPiPS oraz Pełnomocnik Rządu ds. Równego Traktowania, MF, MS oraz KGP, na poziomie regionalnym: wojewodowie oraz Pełnomocnicy wojewodów ds. mniejszości narodowych i etnicznych oraz komendy wojewódzkie (Stołeczna) Policji. Zakres obowiązków został ujęty w poniższej tabeli:

Rys. 35. Zakres obowiązków podmiotów uczestniczących w realizacji *Programu integracji 2021–2030*:

Lp.	Uczestnik	Zakres obowiązków
1	MSWiA	<ol style="list-style-type: none"> 1) Ogólna koordynacja i nadzór nad realizacją <i>Programu integracji 2021–2030</i> we wszystkich dziedzinach interwencji, 2) coroczne publikowanie informacji o sposobie postępowania przy udzielaniu dotacji ze środków <i>Programu integracji 2021–2030</i> na kolejna lata jego funkcjonowania, 3) podjęcie ostatecznej decyzji dotyczącej podziału środków na realizację <i>Programu integracji 2021–2030</i> na terenie całego kraju, 4) zarządzanie środkami finansowymi przeznaczonymi na obsługę <i>Programu integracji 2021–2030</i> w latach 2021–2030, 5) wdrażanie zadań systemowych finansowanych z części 43 budżetu państwa, 6) opracowanie i publikacja na stronie internetowej corocznego sprawozdania z realizacji <i>Programu</i> przygotowanego w oparciu o sprawozdania wojewodów, 7) monitoring i ewaluacja <i>Programu integracji 2021–2030</i>, 8) inicjowanie współpracy z innymi ministerstwami, w szczególności z MEN, MRPiPS, MKDNIŚ w zakresie problematyki romskiej, 9) promocja <i>Programu integracji 2021–2030</i>.
2	MEN	<ol style="list-style-type: none"> 1) Realizacja zadań systemowych, 2) przygotowanie i podpisanie umów/porozumień na realizację wniosków finansowanych z części 30 budżetu państwa na

		<p>podstawie zatwierdzonej przez MSWiA decyzji, następnie przekazanie wykazu podpisanych umów/porozumień do wiadomości DWRMNiE oraz Pełnomocników wojewodów,</p> <ol style="list-style-type: none"> 3) przekazanie do MSWiA danych SIO dotyczących uczniów romskich zgłoszonych w danym roku, wysokości pozyskanej przez JST zwiększonej części oświatowej subwencji ogólnej na dodatkowe zadania dla uczniów romskich oraz innych edukacyjnych danych statystycznych opisanych w <i>Programie integracji 2021–2030</i>, 4) merytoryczna współpraca z MSWiA przy planowaniu działań na rzecz AER i nauczycieli wspomagających edukację dzieci romskich oraz innych podmiotów zajmujących się edukacją uczniów romskich, 5) bieżąca współpraca z MSWiA i innymi podmiotami w ramach realizacji <i>Programu integracji 2021–2030</i>.
3	Wojewoda/urząd wojewódzki/ Pełnomocnik wojewody	<ol style="list-style-type: none"> 1) Ogłoszenie i przekazanie informacji o naborze wniosków <i>do Programu Integracji 2021–2030</i>, 2) powołanie Komisji konkursowej, ocena wniosków, przekazanie zbiorczej informacji o pozytywnie zaopiniowanych wnioskach, przeznaczonych do finansowania z cz. 83 oraz z cz. 30 budżetu państwa do akceptacji DWRMNiE wraz z elektronicznymi kopiami wniosków w trybie przewidzianym w ustawie z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne (z wykorzystaniem elektronicznej Platformy Usług Administracji Publicznej – ePUAP); po podpisaniu przez Ministra SWiA decyzji o podziale środków <i>Programu</i> niezwłoczne przekazanie wniosków finansowanych z cz. 30. do MEN, wniosek o uruchomienie środków z cz. 83 do MF, 3) podpisanie umów/porozumień z wykonawcami zadania, rozliczenie zadań i sprawozdawczość, 4) realizacja przypisanych zadań systemowych, 5) przekazywanie MSWiA zbiorczego sprawozdania z realizacji zadań na terenie województwa z minionego roku (do końca lutego każdego roku), 6) bieżąca współpraca z MSWiA w ramach realizacji <i>Programu integracji 2021–2030</i>, 7) monitorowanie realizacji poszczególnych projektów i ich kontrola, rozliczenie zadań pod kątem finansowym i merytorycznym, 8) organizacja szkoleń dla potencjalnych wnioskodawców <i>Programu integracji 2021–2030</i>, 9) aktywna pomoc w przygotowaniu zadań w ramach <i>Programu</i>, ich realizacji i rozliczeniu, 10) monitoring realizacji <i>Programu integracji 2021–2030</i> na terenie województwa,

		<p>11) promocja <i>Programu integracji 2021–2030</i> na terenie województwa, w tym zwłaszcza w mediach,</p> <p>12) upowszechnianie wypracowanych lokalnie dobrych praktyk.</p>
4	Wykonawca zadania	<p>1) Terminowe złożenie wniosku i jego ewentualna korekta w porozumieniu z UW,</p> <p>2) realizacja zadania i sprawozdanie z jego realizacji,</p> <p>3) udział w ewaluacji <i>Programu</i>,</p> <p>4) JST mają obowiązek konsultowania projektów działań z przedstawicielami lokalnej społeczności romskiej,</p> <p>5) po uzyskaniu decyzji MSWiA o podziale środków wykonawcy zadań umieszczają informację o przyznanych środkach na stronach internetowych urzędu/organizacji i w mediach społecznościowych (jeśli posiadają na nich konta) oraz informują media lokalne o realizowanych zadaniach w celu promocji realizowanych działań, zgodnie z 4.6.6. tego dokumentu.</p>
5	MKDNiS	<p>1) Wspieranie zadań dotyczących kultury romskiej i coroczne przekazanie informacji dotyczących finansowania zadań związanych z kulturą romską,</p> <p>2) bieżąca współpraca z innymi ministerstwami, urzędami wojewódzkimi i innymi podmiotami w ramach realizacji <i>Programu integracji 2021–2030</i>.</p>
6	MRPiPS	<p>1) Bieżąca współpraca z MSWiA i innymi podmiotami w ramach realizacji <i>Programu integracji 2021–2030</i>.</p>
7	Institucja/e zarządzająca/e środkami EFS+ w zakresie aktywizacji Romów	<p>1) Realizacja działań inkluzywnych skierowanych do grup zagrożonych wykluczeniem społecznym, w tym Romów, realizowanych w ramach środków EFS+ i coroczne przekazywanie DWRMNIe danych dotyczących tych działań.</p>
8	Pełnomocnik Rządu ds. równego traktowania	<p>1) Włączanie w realizowane przez siebie zadania kobiet i dziewcząt ze społeczności romskiej,</p> <p>2) bieżąca współpraca z innymi ministerstwami, urzędami wojewódzkimi i innymi podmiotami w odniesieniu do polityki na rzecz Romów.</p>
9	MFFiPR	<p>1) Uruchomienie rezerwy celowej na realizację <i>Programu integracji 2021–2030</i>.</p>
10	MS	<p>1) Coroczne przekazywanie do DWRMNIe danych dotyczące liczby skazań dotyczących przestępstw z nienawiści,</p> <p>2) bieżąca współpraca z MSWiA i innymi podmiotami w ramach realizacji <i>Programu integracji 2021–2030</i>.</p>
11	KGP	<p>1) Coroczne przekazywanie DWRMNIe informacji dotyczących przestępstw z nienawiści,</p> <p>2) podejmowanie działań skierowanych do funkcjonariuszy w ramach polityki uwrażliwiania na ochronę praw człowieka i niedyskryminację osób należących do społeczności romskiej, a także mających na celu skuteczne ściganie przestępstw</p>

		nienawiści oraz coroczne przekazywanie DWRMNIe informacji na ten temat, 3) bieżąca współpraca z MSWiA i innymi podmiotami w ramach realizacji Programu integracji 2021–2030.
12	Pełnomocnicy komendantów wojewódzkich Policji ds. ochrony praw człowieka	1) Współpraca między Pełnomocnikami Komendantów Wojewódzkich Policji ds. ochrony praw człowieka i Pełnomocnikami Wojewodów ds. mniejszości narodowych i etnicznych, w tym także przy okazji organizowanych szkoleń, treningów, konferencji itd.

4.6.2. Budżetowanie Programu integracji 2021–2030

Realizacja Programu integracji 2021–2030 będzie finansowana z krajowych środków publicznych pochodzących z budżetu państwa. Podstawą finansowania Programu integracji 2021–2030 są środki pochodzące z rezerwy celowej budżetu państwa (część 83 budżetu państwa), pozostającej w dyspozycji ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych w wys. 10 000 tys. zł rocznie, środki pochodzące z cz. 43 budżetu państwa w wysokości 700 tys. zł rocznie oraz środki z cz. 30 budżetu państwa w wysokości 700 tys. zł rocznie.

Rys. 36. Środki z budżetu państwa na realizację Programu integracji 2021–2030:

źródło finansowania	dysponent	część	pozycja/ dział	plan roczny (tys. zł)	plan całości Programu (tys. zł)
budżet państwa – rezerwa celowa	minister właściwy do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych	83	14	10 000	100 000
budżet państwa	minister właściwy do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych	43	dział/działy w kolejnych latach uzależnione od planowanych zadań systemowych	700	7 000
budżet państwa	minister właściwy do spraw oświaty i wychowania	30	801	700	7 000
RAZEM				11 400	114 000

Pełne koszty *Programu* z budżetu państwa, przez cały okres jego funkcjonowania, wyniosą 114 000 tys. zł.

Podziału rezerwy celowej dokonuje się w trybie art. 154 ust. 1 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych w związku z art. 18 ust. 2 pkt 10 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.

Ponadto, źródłem finansowania Programu są również środki własne JST – wkład własny samorządów powinien wynosić 15% kosztów zadań ogółem. Znaczącym uzupełnieniem działań edukacyjnych Programu integracji 2021–2030 są środki zwiększonej subwencji oświatowej przeznaczone na potrzeby edukacyjne uczniów romskich, które to środki nie są ujęte w budżecie *Programu*, mogą jednak stanowić

wkład własny JST pod warunkiem skierowania ich wprost na potrzeby edukacyjne uczniów romskich. Posiadanie wkładu własnego przez innych niż JST wykonawców zadań nie jest warunkiem otrzymania dotacji.

Projekty będą finansowane w formie dotacji celowych na finansowanie lub dofinansowanie zadań realizowanych w ramach Programu Integracji 2021–2030 na podstawie umów lub porozumień.

Wojewodowie, na podstawie corocznej decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji o podziale dotacji celowych na realizację zadań *Programu integracji 2021–2030* w danym roku budżetowym, występują do Ministra Finansów z wnioskami w sprawie uruchomienia ww. rezerwy celowej. Wnioski te, wygenerowane elektronicznie w Informatycznym Systemie Obsługi Budżetu Państwa TREZOR, podlegają współakceptacji MSWiA. W wyniku podziału rezerwy celowej następuje zwiększenie stosownych części budżetowych. Wojewodowie odpowiedzialni za wydatkowanie środków na terenie województwa zawierają umowy i porozumienia na realizację poszczególnych zadań z wykonawcami zadań.

Środki na realizację *Programu integracji 2021–2030*, przekazane na podstawie ww. porozumień lub umów wykonawcom zadań, mogą być wykorzystywane na pokrywanie wydatków zgodnych z założonymi celami oraz w ramach ustalonego terminu realizacji zadania.

Minister będący głównym koordynatorem *Programu Integracji 2021–2030* i jednocześnie dysponentem rezerwy celowej przeznaczonej na jego realizację może przeznaczyć rocznie do 2% środków pochodzących z rezerwy celowej na zlecenie zadań niezbędnych do właściwego osiągnięcia celów *Programu* (np. przeprowadzenie badań, przygotowanie materiałów, studiów, analiz, konferencji, spotkań, opracowań itd. dotyczących różnych aspektów sytuacji społeczności romskiej w Polsce, zwłaszcza w zakresie tych obszarów, gdzie istnieje wyraźny brak informacji, lub obszarów, o których mowa w opisie zadań systemowych przypisanych MSWiA). Minister SWiA może także zdecydować o nierozdzielaniu części środków rezerwy celowej, w celu ich rozdysponowania w trakcie roku budżetowego, zachowując tym samym możliwość interwencji w nagłych przypadkach (wniosek w systemie TREZOR generuje w takim przypadku bezpośrednio DWRMNIe).

4.6.3. Mechanizm wnioskowania o przyznanie dotacji na realizację zadań

Dotacje celowe będą przekazywane za pośrednictwem wojewodów lub bezpośrednio przez Ministra SWiA wykonawcom zadań na podstawie umów lub porozumień.

Tryb postępowania w odniesieniu do wniosków z dziedzin *Programu integracji 2021–2030*: Edukacja, Mieszkalnictwo, Projekty innowacyjne.

1. Wnioskodawcy składają do właściwych wojewodów wnioski na realizację zadań z dziedzin, o których mowa w rozdziale 4.3. Jeśli zakres zadania obejmuje więcej niż jedno województwo – właściwym jest urząd dla województwa będącego siedzibą wnioskodawcy. Jeśli wniosek obejmuje jedno województwo, ale inne niż siedziba wnioskodawcy – wnioskodawca składa wniosek do wojewody właściwego dla miejsca realizacji zadania.
2. Wojewoda ma prawo wezwać wnioskodawcę do uzupełnienia lub skorygowania wniosku na podstawie szczegółowej analizy wniosków przeprowadzonej przez pełnomocników wojewodów w kontekście aktualnych potrzeb, zrealizowanych podczas poprzednich programów integracji działań, aktywności i zasobów wnioskodawcy itd.

3. Wojewodowie przygotowują kryteria oceny⁵⁷⁾ i powołują Komisje Wojewódzkie z udziałem przedstawicieli: urzędu wojewódzkiego, Kuratorium Oświaty oraz przedstawicieli społeczności romskiej z terenu danego województwa. Członkowie Komisji Wojewódzkiej reprezentujący społeczność romską wstrzymują się od głosu w przypadku procedowania wniosków, w których przewidziany jest ich udział. W posiedzeniu Komisji może brać udział przedstawiciel MSWiA z prawem głosu.
4. Komisja Wojewódzka działa na zasadach określonych w art. 15 ust. 2c–2f oraz 2j ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U. z 2020 r. poz. 1057).
5. Komisja Wojewódzka dokonuje wyboru wniosków w kwotach limitów określonych przez Ministra SWiA, przeznaczonych do finansowania ze środków rezerwy celowej oraz cz. 30.
6. Wnioski, które nie zostały uzupełnione lub skorygowane do dnia pierwszego posiedzenia Komisji Wojewódzkiej pozostawia się bez rozpatrzenia.
7. Po posiedzeniu Komisji Wojewódzkiej wojewodowie przekazują do MSWiA: protokoły Komisji Wojewódzkiej oraz wykaz wniosków rekomendowanych do sfinansowania lub dofinansowania z rezerwy celowej oraz części 30 budżetu.
8. Wojewodowie składają do MSWiA wnioski na spotkania szkoleniowe dla AER oraz nauczycieli wspomagających, zgodnie z zapisami w pkt. 4.3.4. oraz 4.5.3. *Programu integracji 2021–2030*. Wnioski te nie podlegają ocenie Komisji Wojewódzkich. Z uwagi na niewielką liczbę AER w niektórych województwach możliwie jest zorganizowanie spotkań szkoleniowych dla osób z różnych województw (w tym nauczycieli wspomagających) na podstawie porozumienia między poszczególnymi urzędami wojewódzkimi. Pomocna przy określaniu zasięgu spotkań szkoleniowych powinna być mapa zatrudnienia asystentów, umieszczona w pkt. 1.1.4., rys. 25.
9. Minister SWiA podejmuje decyzję w sprawie wysokości dotacji na realizację zadań, przy czym nie jest on związany opinią Komisji Wojewódzkiej.
10. Po uzyskaniu informacji o decyzji Ministra SWiA, wojewodowie: niezwłocznie przekazują do MEN, wnioski przeznaczone do dofinansowania z cz. 30 (jeden oryginał egzemplarza) wraz z poświadczonymi za zgodność z oryginałem protokołami Komisji oraz niezwłocznie występują do MFFiPR o uruchomienie środków finansowych znajdujących się w rezerwie celowej.
11. Wojewodowie zawierają umowy na wsparcie lub powierzenie realizacji zadań lub porozumienia z wnioskodawcami ze środków rezerwy celowej.
12. MEN zawiera umowy lub porozumienia z wnioskodawcami z części 30 budżetu państwa na podstawie decyzji Ministra SWiA o podziale środków *Programu*.

Tryb postępowania w odniesieniu do zadań systemowych MSWiA

1. Wnioski na zadania systemowe wnioskodawcy składają do Ministra SWiA.
2. Pracownicy DWRMNiE dokonują oceny wniosków pod względem formalnym.
3. Minister SWiA, na podstawie szczegółowej analizy wniosku, może wezwać wnioskodawcę do jego uzupełnienia lub skorygowania w wyznaczonym terminie.
4. Wnioski, które nie zostały uzupełnione lub skorygowane w wyznaczonym terminie pozostawia się bez rozpatrzenia.
5. Dyrektor DWRMNiE, powołuje Komisję Oceniającą Wniosku Systemowe MSWiA, opiniującą zgłoszone wnioski.

⁵⁷⁾ Powinny uwzględniać kryteria określone w art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie.

6. Ww. Komisja opiniuje wnioski pod względem merytorycznym.
7. Minister SWiA podejmuje decyzję w sprawie wysokości dotacji na realizację zadań systemowych, przy czym nie jest on związany opinią ww. Komisji.
8. Minister SWiA zawiera umowy na wsparcie lub powierzenie realizacji zadań.

Terminarz składania wniosków aplikacyjnych, posiedzeń Komisji Wojewódzkich, Komisji Oceniającej Wnioski Systemowe MSWiA, decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji w sprawie finansowania zadań będzie corocznie publikowany na stronie MSWiA, wraz z formularzem wniosków aplikacyjnych oraz formularzem sprawozdań.

Wzory wniosków o udzielenie dotacji do *Programu integracji 2021–2030* będzie określał corocznie załącznik do informacji MSWiA o szczegółowych zasadach podziału dotacji w ramach *Programu* na dany rok.

4.6.4. Monitorowanie

MSWiA oraz wojewodowie na bieżąco monitorują realizację *Programu integracji 2021–2030* oraz badają jego wykonanie w poszczególnych latach.

Wykonawcy zadań w ramach *Programu integracji 2021–2030* mają obowiązek przygotować sprawozdanie finansowe oraz merytoryczne, prezentujące efekty zrealizowanych zadań. Dodatkowo, MSWiA, MEN oraz urzędy wojewódzkie mogą w każdym momencie realizacji zadania zwrócić się do jego wykonawcy o przedstawienie dokumentacji zadania, informacji o stanie zaawansowania prac, efektach lub przeprowadzić własną kontrolę realizacji zadania.

Wojewodowie, do końca lutego każdego roku, przekazują MSWiA zbiorcze sprawozdanie z realizacji zadań na terenie poszczególnych województw z minionego roku.

Do oceny realizacji celów *Programu integracji 2021–2030* mogą być wykorzystane także wyniki badań oraz raporty opracowywane przez niezależnych ekspertów, organizacje pozarządowe oraz inne instytucje. Na podstawie ww. dokumentów minister właściwy do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych sporządza roczne sprawozdania z przeprowadzonego monitoringu realizacji *Programu integracji 2021–2030*.

Na podstawie analizy informacji zgromadzonych w trakcie monitorowania i ewaluacji działań podejmowanych w ramach *Programu integracji 2021–2030* oraz corocznej oceny stopnia realizacji jego efektów, oblicza się wartości mierników poszczególnych celów, służących realizacji *Programu integracji 2021–2030*. Na tej podstawie możliwa będzie ewentualna modyfikacja metod i środków służących do realizacji celów.

Coroczne analizy, przygotowane w oparciu o sprawozdania wojewodów, będą publikowane na stronach internetowych MSWiA.

Sprawozdania z realizacji *Programu integracji 2021–2030* mają charakter budżetowy oraz opisowy. Charakter opisowy powinien uwzględniać m.in. liczbę uczestników poszczególnych projektów, w tym w podziale na płeć i wiek (dziesięcioletnie grupy wieku) oraz wartości wskaźników do poszczególnych mierników Programu.

JST biorące udział w *Programie integracji 2021–2030* corocznie dostarczają właściwym urządowi wojewódzkim dodatkowo – poza ww. sprawozdaniami z realizacji zadań – następujące dane odnoszące się do edukacji uczniów romskich:

- informacje o liczbie uczniów romskich oraz uczniów zgłoszonych do SIO, wysokości środków zwiększonej subwencji oświatowej i jej wykorzystania,
- stan zatrudnienia AER oraz nauczycieli wspomagających,
- średnia ocen uczniów romskich danego etapu edukacyjnego, objętych opieką AER z ostatniego roku szkolnego,
- liczba uczniów rozpoczynających naukę w liceach, technikach i szkołach branżowych.

Powyższe dane Pełnomocnicy wojewodów oraz MEN przesyłają do MSWiA. Dane dotyczące średniej ocen uczniów romskich Pełnomocnicy wojewodów przesyłają do MSWiA w postaci średniej dla poszczególnych JST oraz średniej dla województwa. Ten rodzaj zbierania danych edukacyjnych pozwoli na zdiagnozowanie i monitorowanie sytuacji edukacyjnej i podejmowanie adekwatnych działań edukacyjnych w kolejnych latach *Programu Integracji 2021–2030*.

Wzory sprawozdania z realizacji *Programu integracji 2021–2030* dla wykonawców zadań (JST, placówek im podległych lub organizacji pozarządowych) oraz koordynatorów regionalnych (pełnomocników wojewodów) określać będzie corocznie załącznik do informacji MSWiA o szczegółowych zasadach podziału dotacji w ramach *Programu* na dany rok.

Wzory sprawozdań z zadań finansowanych z cz. 30 budżetu państwa zostaną określone przez Ministra Edukacji Narodowej.

4.6.5. Ewaluacja

W celu weryfikacji, jakości realizacji *Programu integracji 2021–2030*, jego efektywności i spójności, MSWiA zleci przeprowadzenie ewaluacji obejmującej różne fazy jego realizacji:

- śródkresowej, w trakcie realizacji *Programu integracji 2021–2030*, nie później niż w 2026 r. w szczególności jeśli:
 - monitoring wykaże odstępstwa od początkowo określonych celów,
 - zgłoszono propozycje zmian w *Programie integracji 2021–2030*,
 - rekomendacje badania ewaluacyjnego *Programu integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020* wskażą potrzebę modyfikacji lub uzupełnienia działań ujętych w *Programie integracji 2021–2030*,
 - warunki stworzone przez istniejące polityki społeczne, wymienione w części „Polityka społeczna” ulegną znaczącej zmianie, negatywnie wpływając na sytuację ekonomiczną rodzin romskich,
 - wyniki NSP’21 przyniosą dane dotyczące Romów różniące się w znaczący sposób od danych NSP’11,
- na zakończenie realizacji *Programu integracji 2021–2030* (ewaluacja ex post) – w ostatnim roku jego realizacji.

Przeprowadzenie ww. ewaluacji zostanie sfinansowane z części 43 budżetu państwa.

Celem śródkresowej ewaluacji będzie umożliwienie wprowadzenia niezbędnych modyfikacji, wsparcia istotnych działań lub ograniczenia/wyeliminowania działań mało efektywnych i dokonanie przeglądu adekwatności wskaźników z opublikowanymi wynikami NSP’21.

Celem końcowej ewaluacji, przeprowadzonej w ostatnim roku *Programu integracji 2021–2030*, będzie zbadanie efektywności działań i diagnoza sytuacji, która będzie przesłanką do podjęcia decyzji

w sprawie ewentualnej kontynuacji działań na rzecz społeczności w Polsce. Wykonawcy, którzy w ramach Programu integracji 2021–2030 zrealizowali więcej niż 5 zadań są zobowiązani do udziału w badaniu ewaluacyjnym.

4.6.6. Promocja

Informacje o realizacji zadań w ramach *Programu* MSWiA zamieszcza na swojej stronie internetowej. Informacje o realizowanych w województwie projektach Pełnomocnicy wojewodów umieszczają na stronach internetowych urzędów wojewódzkich.

Wykonawcy zadań Programu integracji 2021–2030 są zobowiązani do umieszczenia w widocznym i ogólnie dostępnym miejscu informacji o dofinansowaniu albo sfinansowaniu realizacji zadania ze środków dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji w ramach *Programu integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030*. Są również zobowiązani do niezwłocznego umieszczenia tej informacji na oficjalnej stronie internetowej i profilu w sieciach społecznościowych (jeśli posiadają na nich konta). Ponadto, dla poprawy rozpoznawalności *Programu integracji 2021–2030*, a także zwrócenia uwagi, zwłaszcza na poziomie lokalnym, na potrzeby i problemy społeczności romskiej oraz dla promowania rozwiązań problemów i promowania potrzeby integracji między różnymi grupami społecznymi, wskazane jest, aby wykonawcy zadań przygotowywali krótkie materiały informacyjne o realizowanych przez siebie zadaniach i przesyłali je do lokalnych mediów do ewentualnego wykorzystania.

Analiza obecności problematyki mniejszości narodowych i etnicznych wskazuje, że na poziomie ogólnopolskim jest to temat dla mediów marginalny, podczas gdy dla mediów lokalnych jest znacznie bardziej atrakcyjny. Sugerowane krótkie materiały informacyjne mogą wzmóc zainteresowanie lokalnych telewizji oraz mediów drukowanych problemami lokalnej społeczności romskiej, aktywnością samorządów/lokalnych organizacji pozarządowych i transferem środków z poziomu centralnego oraz korzyściom, jakie odnosi społeczność lokalna w wyniku działań na rzecz poprawy sytuacji tej najbardziej marginalizowanej grupy.

Spis załączników

1. Krótki rys historyczny: Romowie w Polsce
2. Krajowe i międzynarodowe uwarunkowania prawne i dokumenty strategiczne
3. Wykaz ewaluacji działań na rzecz Romów i inne raporty
4. Ramowy zakres działań asystenta edukacji romskiej i nauczyciela wspomagającego edukację dzieci romskich